

๑) ลักษณะทางการผลิต

ตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๕๗๐ เป็นต้นมา รัฐบาลได้พยายามเป็นอย่างมากที่จะส่งเสริมให้ชาวนาผลิตข้าวให้ได้ประสิทธิผลเต็มที่ในผืนดินที่ชาวนาลุ่มทะเลสาบครอบครองอยู่ เพราะความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่เริ่มเป็นความรู้ที่ชนชั้นนากำลังให้การยอมรับ ทบวงเกษตรวิธีการที่สร้างขึ้นในปี พ.ศ.๒๕๗๗ ได้ทำหน้าที่เผยแพร่ความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่อย่างจริงจัง ผ่านทางข้าราชการและผู้นำชุมชนตามหัวเมืองต่างๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบ รูปแบบหนึ่งของการเผยแพร่ดังกล่าวกระทำผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษา (วารสารรายเดือนของมณฑลนครศรีธรรมราช) โดยมีการแนะนำวิธีการเตรียมดิน การคัดเลือกพันธุ์ การใช้ปุ๋ย ตลอดจนการบำรุงร่างกายของชาวนาเพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างต่อเนื่อง และสามารถเจาะลึกลงไปชี้แจงโดยละเอียดและจำเพาะเจาะจงเป็นรายชุมชนในบางครั้ง

อย่างไรก็ดี ในช่วงแรกๆ การส่งเสริมเหล่านี้ก็ดูเหมือนจะสัมฤทธิ์ผลน้อยมาก เพราะการเพาะปลูกของชาวนา (โดยเฉพาะฝั่งตะวันออกของทะเลสาบ) ยังคงมีข้อจำกัดอยู่ที่การพัฒนาเทคโนโลยีในการผลิต ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการไถหว่าน บักดำ เก็บเกี่ยว การใช้ปุ๋ย โดยเฉพาะการจัดการน้ำที่ทำได้ดีที่สุดแค่ 'นบไม้' ซึ่งไม่สามารถปิดหรือเปิดได้ตามต้องการ ทำนบกั้นน้ำจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเหล่านั้นจึงต้องปะทะกับกระแสน้ำเสียหายไปในเวลาไม่นาน ซึ่งทำให้พวกเขาต้องลงแรงสร้างกันใหม่บ่อยๆ ประการสำคัญคือข้อจำกัดจากการขาดแคลนน้ำจืดจากธรรมชาติซึ่งเป็นปัญหาต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีต

โดยทั่วไปผลผลิตที่ดีจากพื้นนาจะเกิดได้ก็ด้วยความสอดคล้องต้องกันของน้ำฝนและสภาพดินฟ้าอากาศ การคัดเลือกพันธุ์ข้าวของชาวนาก็ย่อมขึ้นอยู่กับปัจจัยเหล่านี้เป็นหลัก ซึ่งเป็นวิธีการคัดเลือกพันธุ์ที่แตกต่างไปจากแนวคิดการเกษตรแผนใหม่ของทางราชการ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ สำหรับวัฒนธรรมการเพาะปลูกของชาวนา สภาพดินฟ้าอากาศจะเป็นตัวคัดเลือกพันธุ์ข้าว ส่วนวัฒนธรรมการเพาะปลูกของทางราชการ ปริมาณของผลผลิตจะเป็นตัวคัดเลือกพันธุ์ข้าว ด้วยเหตุนี้ขณะรัฐบาลส่งเสริมแนวคิดการเกษตรแผนใหม่ให้แก่ชาวนาลุ่มทะเลสาบอย่างจริงจัง แต่ในช่วงทศวรรษ ๒๕๗๐ ชุมชนชาวนากลับยังดำรงวิถีการผลิตในแบบเดิมๆ อยู่อย่างต่อเนื่อง พันธุ์ข้าวพื้นเมืองยังคงเป็นพันธุ์ข้าวที่ชาวนาให้ความเชื่อมั่น ขณะที่เทคโนโลยีการผลิตก็ยังคงเป็นเทคโนโลยีแบบเดิม ทักษะและแนวคิดก็ยังเป็นแบบเกษตรกร แรงงานก็ยังคงเป็นแรงงานของคนในครอบครัวและสัตว์เลี้ยง ข้อจำกัดเหล่านี้ทำให้การผลิตข้าวของชุมชนรอบทะเลสาบในขณะนั้นยังไม่อาจตอบสนองระบบตลาดการค้าที่รัฐบาลต้องการได้

สภาพพื้นที่ซึ่งมีความแตกต่างกันอย่างชัดเจนในแต่ละชุมชนทำให้พันธุ์ข้าวของชาวนาในกลุ่มทะเลสาบแตกต่างกันออกไป-เมื่อแบ่งตามวงจรของการเจริญพันธุ์ ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๓ ชนิด คือ ข้าวเบา ข้าวกลางปี และข้าวหนัก โดยข้าวเบาจะมีลักษณะเฉพาะคือเป็นข้าวที่มีวงจรของการเจริญพันธุ์นับตั้งแต่เริ่มแตกหน่อจนกระทั่งสุกสามารถเก็บเกี่ยวได้ ใช้เวลาเพียง ๓-๕ เดือน (น้ำหนักน้อย หุงไม่ขึ้นหม้อ แต่เมล็ดข้าวสารนุ่มแต่นำกิน ข้าวกลางปีใช้เวลาดังแต่เจริญพันธุ์ถึงเก็บเกี่ยวประมาณ ๖-๗ เดือน (เมล็ดข้าวสารนุ่ม หุงขึ้นหม้อและมีน้ำหนักมากกว่าข้าวเบาเล็กน้อย) ส่วนข้าวหนักจะมีช่วงอายุที่ยาวนานที่สุดคือราว ๘-๑๐ เดือน (เมล็ดแข็ง น้ำหนักดี) ลักษณะของพันธุ์ข้าวดังกล่าวนอกจากจะทำให้ชาวนาแต่ละชุมชนสามารถเลือกพื้นที่เพาะปลูกให้เหมาะสมกับลักษณะพันธุ์ และสามารถเพาะปลูกได้ในทุกสภาพพื้นที่ไม่ว่าจะเป็น 'นาดอน' หรือ 'นาลุ่ม' แล้ว วงจรการเจริญพันธุ์ที่แตกต่างกันเช่นนี้ยังกำหนดฤดูเก็บเกี่ยวที่ต่างเวลากัน ซึ่งก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการผลิตในแง่ของการแลกเปลี่ยนแรงงาน (คือขอแรงเก็บเกี่ยว) อีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าในด้านเทคโนโลยีการผลิตนั้น แม้ว่าการปลูกข้าวบนผืนนาขนาดใหญ่ของชาวจีน (และชาวไทยเชื้อสายจีน) ซึ่งมีการใช้เครื่องจักรให้เห็นกันอยู่ในทุกขั้นตอนของการผลิต แต่รูปแบบการผลิตเหล่านั้นก็ไม่ได้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางทักษะและเทคโนโลยีในการผลิตของชาวนาแต่ประการใด ยังไม่มีสัญญาณจากชาวนาส່วนใหญ่่ว่าพวกเขาจะเปลี่ยนจากเทคโนโลยีดั้งเดิมโดยภูมิปัญญาของพวกเขาไปสู่เทคโนโลยีสมัยใหม่โดยภูมิปัญญาต่างถิ่นแต่อย่างใด (ข้อจำกัดที่ว่านี้เป็นข้อจำกัดของการพัฒนาเทคโนโลยีการเกษตรในสังคมไทยโดยรวมด้วย) เนื่องจากในทศวรรษที่ ๒๕๓๐ รัฐบาลเองก็ไม่สามารถพัฒนาเครื่องมือให้ก้าวหน้ามากนัก ในมณฑลนครศรีธรรมราช เทคโนโลยีการทำนาที่ทันสมัยที่สุดเห็นจะเป็น 'ไถเกษตร' ที่มีลักษณะเหมือนไถทั่วไป แต่ดูจะแข็งแรงกว่าเท่านั้น) ไม่เพียงเท่านั้น ในบรรดาผู้เพาะปลูกข้าวรายใหญ่บางรายก็ยังทำการเพาะปลูกแบบระดมแรงงานชาวบ้านมากกว่าจะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาช่วย เช่น การเพาะปลูกของกลุ่มผู้นำชุมชน กลุ่มคนนักเลง กลุ่มศิลปิน และกลุ่มหมอพื้นบ้าน เป็นต้น

อย่างไรก็ตามในทศวรรษ ๒๕๓๐ กล่าวได้ว่าการส่งเสริมประการเดียวของรัฐที่ดูจะได้ผลคือการส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยหมัก มูลโคกระบือ ซึ่งเป็นวัสดุที่ชาวนาสามารถแสวงหาหรือผลิตได้ภายในชุมชน ความสำเร็จที่ว่านี้อาจเกิดขึ้นเพราะนโยบายรัฐสอดคล้องกับทรัพยากรและสำนึกด้านการเพาะปลูกของชุมชนมากกว่าจะเกิดจากศักยภาพในการส่งเสริม กล่าวคือในเรื่องของปุ๋ยต่างๆ ที่รัฐแนะนำนั้นเป็นทรัพยากรพื้นฐานที่ชาวนามีอยู่และเคยใช้ในการเพาะปลูกอยู่แล้ว ส่วนสำนึกด้านการปลูกข้าว เนื่องจากชาวนาในยุคนี้มีสำนึกว่าข้าวเป็นเพียง

หลักประกันความมั่นคงด้านอาหาร ในทุกขั้นตอนของการผลิตจึงต้องหลีกเลี่ยงการลงทุนเงินตราให้มากที่สุด การส่งเสริมการใช้ปุ๋ยในชุมชนชาวนาจึงได้รับการตอบสนองจากชาวนาเป็นอย่างดี เพราะเกิดขึ้นจากพื้นฐานความเป็นจริงและเป็นอยู่ของชุมชนอยู่ก่อนแล้ว

เพราะเหตุที่ต้องการหลีกเลี่ยงการลงทุนเงินตราในการปลูกข้าวนี้เอง ที่ทำให้ชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบนิยมใช้ปุ๋ยจากธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนมาอย่างต่อเนื่อง เมื่อนกนางแอ่นตามเกาะแก่งต่าง ๆ ในทะเลสาบถูกนายทุนจีนประมูลผูกขาดจนพวกเขาต้องจ่ายเงินตราเมื่อต้องการมูลนกนางแอ่นไปปรับปรุงดิน ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบจึงต้องหันไปหาดินจากภูเขาหรือมูลค่างจากชุมชนทางด้านตะวันตกของทะเลสาบมาใช้แทน ความพยายามดังกล่าวเกิดขึ้นกับชาวนาในทุกบริเวณ แม้กระทั่งชาวนาในชุมชนด้านทิศตะวันออกของทะเลสาบก็ยังรวมกลุ่มกันเดินทางไปขนมูลค่างมาถึงฝั่งตะวันตก ปราบฏกการณดังกล่าวนี้ได้ดำเนินมาจนถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย

การใช้ปุ๋ย (แม้ว่าจะเป็นปุ๋ยจากธรรมชาติ) ปรับปรุงดินเพื่อเพิ่มศักยภาพในการเพาะปลูกนี้สะท้อนนัยสำคัญอย่างน้อย ๒ ประการ ประการแรก ในบริเวณใกล้ๆหมู่บ้านมีพื้นที่ให้ชาวนาได้บุกเบิกน้อยลง แม้ว่าชาวนาจะมองเห็นข้อจำกัดของที่ดินทำกิน แต่พวกเขาก็ไม่สามารถแสวงหาที่ที่อุดมสมบูรณ์กว่านี้ได้ เพราะระบบกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ทั้งของรัฐและเอกชน) เริ่มเข้มแข็งขึ้นตั้งแต่ช่วงกลางทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมา ประการที่สอง ชาวนาเริ่มที่จะสำนึกในเรื่องความคุ้มทุนและผลกำไรจากการผลิต ซึ่งทั้งสองประการนี้สะท้อนสำนึกทางเศรษฐกิจของชาวนาที่เริ่มจะเห็นความจำเป็นในการแสวงหาเงินตราเพื่อตอบสนองวิถีชีวิตแบบใหม่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องภาษีอากร การศึกษา (เช่น ค่า 'ศึกษาพลี' เพื่อให้รัฐนำไปแจกจ่ายเป็นค่าตอบแทนครู) การใช้จ่ายของฟุ่มเฟือย (ที่มีพ่อค้าชาวจีนเป็นกลุ่มกระตุ้นการบริโภค) ตลอดจนค่าใช้จ่ายเพื่อการคมนาคม เช่น เรือเมล์ รถไฟ รถยนต์ เป็นต้น

แม้ว่ายุคนี้ชาวนาจะเริ่มมีสำนึกเรื่องของตนทุนและกำไรแล้ว ก็หาได้ผลักดันให้เกิดการผลิตเพื่อมุ่งตอบสนองตลาดการค้าอย่างเข้มงวดไม่ การใช้ปุ๋ยปรับปรุงดินนานั้นเป็นเพียงสำนึกถึงความคุ้มแรงเท่านั้น แต่เมื่อมีเงื่อนไขที่จะต้องจับจ่ายใช้สอยเงินตราพวกเขาก็จะหันไปหาหนทางอื่นๆ เช่น การเลี้ยงสัตว์ การจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ การออกไปสู่ตลาดแรงงานในเมืองริมทางรถไฟซึ่งกำลังขยายตัว การบุกเบิกพื้นที่เพื่อปลูกพืชไร่และพืชสวน ดังที่พบว่าตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมา ขบวนชาวนาอพยพจากชุมชนฝั่งตะวันออกของทะเลสาบเริ่มเข้าไปบุกเบิกพื้นที่เชิงเขาด้านตะวันตกของจังหวัดพัทลุงมากขึ้น ขณะที่ชาวนาในเขตทุ่งราบของจังหวัดพัทลุงเองก็ร่วมขบวนบุกเบิกนั้นด้วย พวกเขาขึ้นไปบุกเบิกพื้นที่ทำสวนยางพาราและสวนผลไม้ (สวนสมรม) โดยที่ยังคงมีบ้านเรือนอยู่ในเขตทุ่งราบ และยังทำ

นาอยู่เช่นเดิม บางรายยินดีที่จะเดินทางเที่ยวไปเที่ยวมาระหว่างนาและสวนยางพาราซึ่งอยู่
ห่างกันคนละจังหวัดอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ขณะที่บริเวณริมทางรถไฟก็เริ่มมีสวน
ยางพาราและชุมชนการค้าใหม่ ๆ เกิดขึ้น

ควรกล่าวเพิ่มเติมในเรื่องของการบุกเบิกที่ดินอีกเล็กน้อยว่า ในช่วงเวลาที่ย้อนกลับ
ไปประมาณ ๑๐๐ ปีที่ทำการศึกษานี้มีระลอกของการบุกเบิกที่น่าสนใจอย่างน้อย ๒ ระลอก
การบุกเบิกระลอกแรกอยู่ในช่วงเวลาประมาณทศวรรษ ๒๔๔๐-๒๔๖๐ ที่ดินที่ถูกบุกเบิกจับ
จองส่วนมากจะเป็นป่าในเขตที่ราบทางด้านทิศตะวันตกของรางรถไฟในจังหวัดพัทลุง มีบ้าง
ที่หลีกเร้นไปบุกเบิกลึกไปถึงเชิงเขาบรรทัดและบริเวณป่าพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบใน
เขตรอยต่อสามจังหวัด (พัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช) ผู้ที่เข้าจับจองบุกเบิกส่วนใหญ่
จะเป็นชาวนาในจังหวัดพัทลุงซึ่งหนีโรคภัย-หนีการข่มเหงรังแก-และหลบเลี่ยงการเสียภาษี
ไปจากพื้นที่ทำกินเดิม มีบ้างที่เป็นชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งข้ามน้ำข้ามทะเล
มาด้วยภาวะอดอยากที่ทำกิน

การบุกเบิกที่สำคัญอยู่ในช่วงเวลาประมาณทศวรรษ ๒๔๘๐-๒๕๑๐ พื้นที่ที่ถูกบุก
เบิกส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ป่าเชิงเขาบรรทัดและพื้นที่ป่าพรุด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ผู้ที่เข้า
ไปจับจองบุกเบิกส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบ มีบ้างที่เป็นชาวนาใน
จังหวัดพัทลุง สาเหตุของการแผ้วถางบุกเบิกก็เพราะอดอยากที่ทำกิน (จากระบอบและสืบทอด)
และต้องการขยายพื้นที่เพื่อเพิ่มผลผลิต (จากพัทลุง) จากกรณีของการบุกเบิกพื้นที่ทำกิน
ระลอกที่สองนี้ ทำให้มองเห็นความสัมพันธ์ทางการผลิตประการหนึ่งคือความสัมพันธ์ซึ่งเกิด
จากสำนึกในระบบเครือญาติที่แน่นเหนียว ไม่ว่าเครือญาติที่ร่วมสายเลือดเดียวกัน หรือเครือ
ญาติที่มีประวัติศาสตร์ (ชุมชน) ร่วมกัน ทำให้การอพยพเพื่อการบุกเบิกที่ดินในเขตเชิงเขา
เกิดขึ้นโดยไม่มีอุปสรรคมากนัก แม้ว่าในระยะแรกๆของการหักร้างถางพงเพื่อการเพาะปลูก
และตั้งถิ่นฐาน ผู้อพยพเหล่านี้จะถูกรบกวนจากเจ้าถิ่นดั้งเดิมในลักษณะของการ 'ถูกยึก'
(ปล้นไล่ที่) และต้องเผชิญกับภัยจากสัตว์ป่านานาชนิดบ้าง แต่วิถีของการอพยพที่พวกเขา มัก
จะรวมตัวไปกันเป็นกลุ่มๆ (อย่างน้อยกลุ่มละ ๑๐ คน) ก็สามารถปกป้องที่ทำกินและผล
ผลิตของพวกเขาเอาไว้ได้อย่างปลอดภัย

ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้น ชาวจีนได้ถูกจำกัดการถือครองที่ดินจนไม่อาจทำไร่นา
ขนาดใหญ่ได้ พวกเขาจึงหันมาทำการค้าขาย โดยเฉพาะการรับซื้อข้าวเปลือกมาแปรรูปเป็น
ข้าวสารเพื่อขายต่อในชุมชนเมืองและต่างประเทศ ปรากฏการณ์นี้ทำให้ประชาชนมีโอกา
สขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากขึ้น ปัจจัยการผลิตและที่ดินกลายเป็นสิ่งมีค่า ผลผลิตก็ต้อง
ขายผ่านพ่อค้าคนกลางซึ่งเป็นชาวจีน ขณะเดียวกันรัฐก็ได้เพิ่มประเภทของสินค้าที่ต้องพิกัก

เสียภาษี เพื่อหาเงินจำนวนมากไปใช้จ่ายในการบริหารงานของรัฐบาล สภาพเช่นนี้ทำให้ผู้คนแห่งลุ่มทะเลสาบต้องถูกผลักดันออกไปสู่การผลิตเพื่อเงินตรามากขึ้น พวกเขาจำเป็นต้องมองหาสิ่งอื่นในการแสวงหาเงินตราอย่างจริงจัง ต้องทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ และทำการประมงไปในขณะเดียวกัน โดยมีวัฒนธรรมการใช้แรงงานที่มีความยืดหยุ่นสูงระหว่างผู้ชาย ผู้หญิง และเด็ก เป็นตัวรองรับ

ตาลโตนดเป็นผลผลิตหนึ่งที่สามารถขายได้ให้แก่ชาวนาฝั่งตะวันออกของทะเลสาบในระยะนี้ นอกจากจะแปรรูปเพื่อการบริโภคภายในชุมชนอย่างพอเพียงแล้ว ยังแปรรูปส่งไปจำหน่ายในชุมชนเมืองและต่างประเทศโดยผ่านพ่อค้าคนกลางชาวจีนอีกด้วย จึงกล่าวได้ว่าช่องทางในการหาเงินตราจากตาลโตนดแปรรูปนั้นเปิดกว้างอยู่เสมอสำหรับพวกเขา แม้กระทั่งเมื่อล่วงถึง พ.ศ.๒๕๑๐ ซึ่งกฎหมายสรรพสามิตถูกรัฐบาลบังคับใช้อย่างเข้มงวด แต่กฎหมายฉบับนี้ก็ยังไม่สามารถปิดกั้นโอกาสในการบริโภคและแสวงหาเงินตราจากตาลโตนดแปรรูปของพวกเขาได้ เช่นเดียวกับกลุ่มที่แสวงหารายได้ด้วยผลผลิตจากยางพาราและการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ

ส่วนการเลี้ยงสัตว์ในชุมชนชาวนานั้น นอกจากทุกครอบครัวจะมีวัวและควายเลี้ยงไว้ใช้แรงงาน (ที่เหลืออาจจำหน่ายผ่านพ่อค้าคนกลางไปยังเมืองไทรบุรี) แล้ว การเลี้ยงหมูก็เป็นอีกลักษณะการผลิตหนึ่งที่สัมพันธ์อยู่กับเศรษฐกิจเงินตราของชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบ แม้ว่าการเลี้ยงหมูจะเป็นลักษณะการผลิตที่เข้ามาพร้อมกับชาวจีน แต่พัฒนาการการเลี้ยงหมูในชุมชนชาวนาก็เริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นอย่างน้อย ชุมชนชาวนาได้พลิกบทบาทมาเป็นผู้เลี้ยงที่สำคัญกว่ากลุ่มชาวจีนซึ่งปรับเปลี่ยนตนเองไปเป็นพ่อค้าคนกลาง ความแพร่หลายดังกล่าวนี้อาจเป็นผลมาจากการที่รัฐบาลไม่ได้เก็บภาษี (หมูมีชีวิต) มาตั้งแต่ต้น ประกอบกับช่องทางในการจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนเงินเงินตรามีมากขึ้น เพราะมีพ่อค้าชาวจีนเป็นสื่อกลางในการถ่ายเทสินค้าอย่างสำคัญ ด้วยเหตุนี้จึงทำให้สัตว์เศรษฐกิจชนิดนี้เป็นอาชีพที่ผูกขาดโดยชาวนามาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ หลายชุมชนขึ้นชื่อว่าเป็น 'ชุมชนเลี้ยงหมู' ซึ่งเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางในลุ่มทะเลสาบ ขณะที่ครัวเรือนโดยทั่วไปมักนิยมเลี้ยงหมูครอบครัวละอย่างน้อย ๑ ตัวเสมอ

๒) วิธีแห่งการแลกเปลี่ยน

ขอบข่ายของชีวิตชาวนาที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับแลกเปลี่ยนโดยมีเงินตราเป็นสื่อกลางนั้น แม้จะส่งผลต่อวิถีการผลิตของกลุ่มทะเลสาบบ้าง แต่ก็ยังไม่ชัดเจนนักในช่วงต้นๆ ของยุคนี้ ความเป็นจริงดังกล่าวนอกจากจะพิจารณาได้จากความสัมพันธ์ทางการผลิตซึ่งยังคงมีการแลกเปลี่ยนแรงงานกันในหมู่เครือญาติและเพื่อนบ้านแล้ว วงจรการเจริญพันธุ์ของ

ข้าวและลักษณะพื้นที่อันหลากหลายที่ส่งผลถึงฤดูกาลของการเก็บเกี่ยวที่แตกต่างกัน ยังทำให้การแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างชุมชนต่างถิ่นเกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดอีกด้วย ขอบข่ายของการแลกเปลี่ยนแรงงานในการทำการผลิตที่วันนี้ยังขยายไปถึงชุมชนที่อยู่นอกเขตของกลุ่มทะเลสาบ เช่น ชุมชนเชิงเขาบรรทัดด้านจังหวัดตรัง สตูล และชุมชนบริเวณลุ่มน้ำปากพนัง เป็นต้น

ทางด้านเทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตนั้น เห็นได้ชัดเจนว่าถ้าหากชาวนาในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๘๐ จะต้องลงทุนใช้จ่ายเพื่อปัจจัยการผลิตอยู่บ้าง ก็มักจะเป็นชาวนารุ่นใหม่ที่กำลังครอบครัวยุคใหม่คือพวกเขาอาจจะไม่มีวัวหรือควายสำหรับใช้ในการไถคราด จึงต้องเช่าวัวควายจากผู้เลี้ยงรายใหญ่ในชุมชน ซึ่งพวกเขาอาจจะจ่ายค่าเช่าเป็นเงินตรา เป็นข้าว หรืออาจจะแลกเปลี่ยนเป็นแรงงาน แต่เหตุการณ์เช่นนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ในกรณีที่พวกเขาอาจจะมาจากครอบครัวชาวนาที่ที่ยากจนไร้เงินหรือไร้ญาติขาดมิตรเท่านั้น เพราะโดยปกติเมื่อลูกหลานในครอบครัวแต่งงานออกไปตั้งครอบครัวใหม่ ไม่ว่าจะแยกตัวไปบุกเบิกที่ทำกินใหม่หรือยังทำการผลิตอยู่บนผืนดินที่ถูกแบ่งสรร พ่อแม่ของทั้งสองฝ่ายมักจะมอบที่นาพร้อมกับวัวหรือควายให้ควบคู่กันไปด้วยเสมอ ถ้าหากยังมีแรงงานสัตว์ไม่เพียงพอ ก็สามารถพึ่งพิงหยิบยืมกันได้ แม้กระทั่งในเขตชุมชนต่างพื้นที่กัน ดังเช่น ชาวนาในเขตชุมชนเคอิ่งในเขตรอยต่อสามจังหวัด (นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา) ที่ต้องไปยืมวัวควายถึงชุมชนหัวไทรในทศวรรษ ๒๔๘๐-๒๔๙๐ เป็นต้น

ในอีกแง่หนึ่งการเช่าวัวควายเพื่อการทำนาก็ยังหมายถึงการที่ชาวนารุ่นใหม่เหล่านั้นสามารถขยายการผลิตออกไปจนเกินกำลังแรงงานและพลังการผลิตที่ครอบครัวยุคใหม่มีอยู่อีกด้วย ชาวนาเหล่านี้เองที่เป็นบรรพชนสำคัญของ ‘ยุคการเปลี่ยนผ่าน’ ในบริเวณลุ่มทะเลสาบ เนื่องจากพวกเขากำลังหาช่องทางที่จะเพิ่มผลผลิตเพื่อที่จะได้นำผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้ออกจำหน่ายจ่ายแจกได้บ้าง

เรือเมล์โดยสารในท้องถิ่นซึ่งเริ่มเป็นที่นิยมมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ ก็ทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนต่างๆ ในลุ่มทะเลสาบสามารถขยายขอบเขตออกจากหมู่บ้านใกล้เคียง และทำให้ความสัมพันธ์ของผู้คนสองฝั่งทะเลสาบใกล้ชิดกันมากยิ่งขึ้น แต่ความสะดวกและความใกล้ชิดดังกล่าวก็ต้องแลกมาด้วยค่าใช้จ่ายที่เป็นเงินตรา เมื่อประกอบกับปัจจัยทางด้านอื่นๆ แล้ว ทำให้เห็นว่าตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมา การช่วยเหลือแรงงานก็เริ่มจะพัฒนาไปเป็นการแลกเปลี่ยนในรูปแบบของ ‘การออกปากจ้าง’ (ถึงขอช่วยก็ว่าจ้าง) มากขึ้น ในระยะนี้คำว่า ‘ลูกจ้างเก็บข้าว’ จะกลายเป็นคำที่ชาวnalุ่มทะเลสาบเริ่มคุ้นเคย ไม่ว่าจะเป็นลูกจ้างที่ยินดีรับค่าจ้างเป็น ‘ข้าวเลียง’ เป็น ‘ปลาเค็ม’

หรือ 'เงินตรา' เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชาวนาจากจังหวัดตรังซึ่งเสร็จสิ้นจากฤดูนาแล้ว และชาวนาจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบซึ่งข้าวยังไม่ถึงวาระเก็บเกี่ยว ก็จะยกขบวนกันมาเป็นลูกจ้างเก็บข้าวในเขตจังหวัดพัทลุง โดยเริ่มในทิวเขาของญาติๆ ก่อน จากนั้นจึงขยับขยายออกไปสู่ที่นาของชาวนาครอบครัวอื่น ค่าตอบแทนที่เป็นเงินตราส่วนใหญ่ลูกจ้างเหล่านี้มักจะได้จากชาวนากลุ่มหลัง

ควรกล่าวไว้ด้วยว่าผลพวงจากการเกิดขึ้นของเรือเมล์และรถไฟ ยังทำให้การติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างสังคมภายนอกกับบริเวณลุ่มทะเลสาบ เริ่มจะเปลี่ยนโฉมเพิ่มความเข้มข้นขึ้นตามลำดับอีกด้วย การแลกเปลี่ยนซึ่งเคยเกิดขึ้นเฉพาะที่ชุมชนเมืองท่าก็สามารถเข้าถึงชุมชนที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินมากขึ้น สินค้าจากปัตตานี สิงคโปร์ จีน และอินเดีย หลังไหลเข้ามาสู่เมืองท่าอย่างเมืองสงขลา ก่อนจะกระจายออกไปสู่ชุมชนเล็กชุมชนน้อยแทบจะเสมอนาน้ำกันโดยพ่อค้าคนกลางชาวจีน ขณะที่สินค้าจากภาคเกษตรก็ถูกลำเลียงออกไปสู่ตลาดที่กว้างและไกลกว่าเก่า หมูจากชุมชนสองฝั่งทะเลสาบถูกพ่อค้าชาวจีนรวบรวมและส่งลำเลียงออกไปทุกเที่ยวเรือเมล์และรถไฟ วัวและควายจำนวนมากในเขตชุมชนทุ่งพรถูกต้อนขึ้นตู้รถไฟเพื่อส่งออกไปมาเลเซียและไทรบุรี ส่งผลให้เกิดชุมชนการค้าใหม่ๆ ที่ทำการแลกเปลี่ยนผลผลิตภาคเกษตรกับสินค้าภายนอกขึ้นมาหลายชุมชน ขณะที่ชุมชนการค้าเดิมก็ขยายตัวคึกคักยิ่งขึ้น ทั้งชุมชนท่าเรือ เช่น ชะอวด คลองแดน ระโนด ทุ่งบัว คูซุด ประดู่เรียง ห้ายี่สิบสาม ลำปำ จองถนน ปากพะยูน ฯลฯ และชุมชนริมทางรถไฟ เช่น หาดใหญ่ ควนเนียง บางแก้ว เขาชัยสน พัทลุง ปากคลอง ชะอวด เป็นต้น

การเกิดชุมชนริมทางคมนาคมเหล่านี้ส่งเสริมให้บทบาทของพ่อค้าคนกลางชาวจีนยิ่งเด่นชัดและทวีความสำคัญขึ้นตามลำดับ พ่อค้าเหล่านี้เดินทางเข้าไปแทบจะทุกซอกมุมของชุมชนรอบลุ่มทะเลสาบ เพื่อรวบรวมสินค้าจากชุมชนออกสู่ตลาดและนำเอาเครื่องบริโภคที่ชุมชนชาวนาไม่สามารถผลิตได้เข้ามาจำหน่าย พร้อมๆ กับที่นำสินค้าฟุ่มเฟือยเข้ามากระตุ้นค่านิยมบริโภคให้แตกดอกออกผลขึ้นในชุมชนชาวนา ปรากฏว่าในช่วงทศวรรษ ๒๔๕๐ แม้กระทั่งในตลาดชุมชนเชิงเขาบรรทัดก็ยังปรากฏรายการสินค้าฟุ่มเฟือยอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น ตุ๊กตา หนวดปลอม หนังสือ ผ้าต่างประเทศ เครื่องสำอาง และเครื่องประดับต่างๆ เป็นต้น พ่อค้าชาวจีนเหล่านี้ต่อมาพัฒนาตัวเองไปเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่และเป็นเจ้าของสวนยางพารา ซึ่งต่อมาก็กลายเป็น 'ตัวแบบ' ของ 'คน' ที่รัฐบาลในยุคนั้น 'ยกย่อง' และ 'เกรงใจ' ไปด้วยในขณะเดียวกัน

๓) ความสัมพันธ์ทางสังคม

พัฒนาการของความสัมพันธ์อันยาวนานระหว่างวัดกับไพร่หรือชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ทำให้ชุมชนชาวนากับวัดในแถบนี้เป็นสองหน่วยสังคมที่ต้องอุ้มชูช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ชาวนานั้นถือว่าวัดเป็นสมบัติของพวกเขา วัดจะดำรงอยู่ได้หรือไม่ตัวแปรสำคัญอยู่ที่ชุมชน ความเจริญหรือความตกต่ำของวัดต่างๆ ในชุมชนชาวนาจึงขึ้นอยู่กับ การสนับสนุนของชุมชนเป็นสำคัญ ชุมชนที่เจริญย่อมส่งผลให้วัดเจริญตามไปด้วย สำนักดังกล่าวนี้ทำให้ชาวนามีความมุ่งมั่นปรารถนาที่จะพัฒนาและปรับปรุงวัดในท้องถิ่นของพวกเขาอยู่ตลอดเวลา กระทั่งวัดกลายเป็นสถานที่อันโอโง่งงงดงาม และสะดวกสบายที่สุดในชุมชน

สำนักแห่งความเป็นเจ้าของวัดดังกล่าว ส่งผลให้วัดมีฐานะเป็น 'ศูนย์กลาง' ในชีวิตของพวกเขา ในยุคนี้วัดยังคงเป็นศูนย์รวมแทบทุกอย่างที่พวกเขาต้องการ ไม่ว่าจะเป็นบันเทิง เช่น มโนราห์ หนังตะลุง ลิเก ละคร การสนทนาธรรม ฯลฯ ความสัมพันธ์ทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น การรวมตัวกันโดยมิได้นัดหมายในงานการกุศล (ของคนต่างชนชั้นต่างประสบการณ์) ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นผู้ปกครอง ชาวจีน ข้าราชการ หรือชาวนา หรือความสัมพันธ์ด้านการอาชีพ คือ เป็นศูนย์กลางในการถ่ายทอดความรู้ความชำนาญด้านศิลปะและวิชาชีพเฉพาะทาง เช่น ช่างเหล็ก ช่างเขียน นักแต่งหนังสือ หนังตะลุง มโนราห์ เป็นต้น ความหมายและความสำคัญของวัดในชุมชนชาวนาจึงขึ้นอยู่กับระดับของการเอื้อประโยชน์ที่สัมพันธ์กับชีวิตจริงของพวกเขา เท่ากับชีวิตในความเฝื่อนอันเกิดจากแนวคิดของพระธรรมคำสอน

ความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติก็เป็นความสัมพันธ์ทางสังคมอีกลักษณะหนึ่งที่ควรพิจารณา อาจกล่าวได้ว่าการสืบเชื้อสายของชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบ แม้ว่าจะมีรูปแบบของการนับทั้งทางฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ แต่ด้วยวันเวลาที่ผ่านไปทำให้ครอบครัวขยายเริ่มเคลื่อนเปลี่ยนไปเป็นครอบครัวเดี่ยว เครือญาติก็ยิ่งแตกกิ่งก้านสาขาออกไปไกลยิ่งขึ้นตามลำดับ กระทั่งญาติร่วมสืบสายเลือดเดียวกันก็อาจไม่รู้จักกันได้ อย่างไรก็ดีตามด้วยเหตุที่พวกเขาต่างก็มี 'สำนัก' ในระบบเครือญาติที่แน่นเหนียวมั่นคง จึงทำให้สายใยเครือญาติยังคงดำรงอยู่ได้ท่ามกลางการเคลื่อนเปลี่ยนของเส้นทางเศรษฐกิจ ที่ทำให้แต่ละครอบครัวต้องแตกพลัดกระจัดกระจายออกไปคนละทิศละทาง ข้อเท็จจริงนี้อาจพิจารณาได้จากประเพณีท้องถิ่นหลายๆ ประเพณีที่มีแก่นสารสำคัญอยู่ที่การรวมเครือญาติ หรือจากวัฒนธรรมในวงสนทนาซึ่งประเด็นการสืบย่านสาวโยดมักจะเป็นประเด็นหลักของทุกวงสนทนา ที่น่าสนใจก็คือแทบทุกวงสนทนานั้นมักจะสืบสาวพบญาติหรือเกลาตออย่างน้อย ๑ หรือ ๒ คนเสมอ

สิ่งที่น่าสนใจและน่าจะมีความสำคัญต่อความเป็นเอกภาพของชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบอีกประการหนึ่ง คือการที่พวกเขาขยายขอบเขตและความหมายของเครือญาติออกไปไกลและกว้างกว่าความหมายของ 'เครือญาติโดยสายเลือด' ในระบบเครือญาติดังกล่าวการเป็นญาติกันไม่เพียงแต่จะเป็นได้ด้วยสายเลือดเท่านั้น หากยังสามารถเป็นกันได้จากทางอื่นอีก ๒ ทางเป็นอย่างน้อย ทางหนึ่งคือ 'เครือญาติโดยศาสนา' หมายถึงเครือญาติที่เกิดจากการนับถือศาสนาและประกอบกิจกรรมทางศาสนาร่วมกัน อีกทางหนึ่งคือ 'เครือญาติโดยประวัติศาสตร์' ซึ่งเกิดจากการที่บรรพบุรุษของพวกเขาเคยมีหรือเคยสร้างประวัติศาสตร์ร่วมกัน โดยเฉพาะประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการบุกเบิกและการก่อตั้งชุมชนซึ่งมีมากขึ้นในยุคนี้

สำนึกในระบบเครือญาติที่เหนียวแน่นและกว้างขวางเช่นนี้เป็นปัจจัยสำคัญ ที่ส่งผลต่อความมั่นคงของชุมชนและวิถีการผลิตหรือชีวิตทางเศรษฐกิจของพวกเขาไม่น้อย กล่าวคือเป็นช่องทางที่เอื้ออำนวยให้พวกเขาทำการผลิตได้โดยไม่ต้องใช้ต้นทุนที่เป็นเงินตรามาจนถึงทศวรรษที่ ๒๔๘๐ เช่นเดียวกับระบบเกลือ/ดองที่มีอิทธิพลต่อโครงสร้างทางสังคมและความสัมพันธ์ทางการผลิตของพวกเขาอย่างสูง เป็นทั้งพลังการผลิต โครงสร้างทางอำนาจ และเครื่องมือในการสร้างเอกภาพให้แก่ชุมชนมาจนถึงทศวรรษ ๒๔๘๐ ก่อนจะพัฒนาไปเป็นฐานในการสร้างเครือข่ายของ 'ชุมชนเกลือ' ซึ่งนอกจากจำนวนเกลือจะสะท้อนถึงอำนาจ ความมั่นคง ความกว้างขวาง และความเป็น 'นักเกลือ' ของผู้นำชุมชนเกลือแล้ว ในทางกลับกัน-ภาพลักษณ์ของความมั่นคง ความเป็นคนกว้างขวาง และความเป็นนักเกลือก็จะส่งผลให้ชุมชนเกลือเหล่านั้นสามารถระดมบริวารหรือ 'คนนักเกลือ' เข้าร่วมชุมชนได้จำนวนมากอีกด้วย

ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๘๐ มาแล้วที่ชุมชนเกลือได้สร้างแบบแผนการเพาะปลูกของพวกเขาขึ้นบนผืนนาขนาดใหญ่ (จากการผสมผสานและปรับใช้วัฒนธรรมเครือญาติและเกลือ/ดองซึ่งเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน) และด้วยลักษณะการผลิตที่เป็นแบบเฉพาะของชุมชนลุ่มทะเลสาบนี้เอง ที่ชุมชนเกลือได้ก้าวเข้ามาทำการผลิตบนพื้นที่ขนาดใหญ่ (Plantation) แทนพ่อค้าและนักลงทุนชาวจีนซึ่งค่อยๆหมดบทบาทไป จนเมื่อล่วงผ่านทศวรรษ ๒๕๐๐ แล้ว บทบาทของ 'ชุมชนเกลือ' หรือ 'คนนักเกลือ' (จากพื้นฐานของระบบเครือญาติและเกลือ/ดอง) ที่เคยเกื้อหนุนชีวิตทางเศรษฐกิจและเอกภาพของชุมชน จึงค่อยๆเปลี่ยนแปลงไปสู่การเกื้อหนุนเอกภาพของวงศ์ตระกูล (ตระกูลใดตระกูลหนึ่ง) หรือรับใช้ปัจเจกในฐานะของ 'ผู้กว้างขวาง' หรือ 'ผู้ทรงอิทธิพล' ในที่สุด

กล่าวเฉพาะการผลิตบนพื้นที่ขนาดใหญ่ (หรือการผลิตแบบ Plantation ที่ต้องใช้ที่ดิน เงินทุน และแรงงานเป็นจำนวนมาก) ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา, นอกจากการผลิต

แบบ 'นาจีน' ที่มีบทบาทอยู่ในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๘๐ และหมดบทบาทลงด้วยการเปลี่ยนแปลงนโยบายของรัฐต่อการถือครองที่ดินของคนต่างด้าว และการก่อตัวของกระแสแนวคิดต่อต้านคนจีนแล้ว ยังมีการปลูกข้าวในพื้นที่ขนาดใหญ่หรือเป็นการผลิตแบบ Plantation ของชุมชน ซึ่งดูเหมือนจะสอดคล้องเป็นอย่างยิ่งกับวัฒนธรรมในระบบอุปถัมภ์ของชุมชนแถบนี้ การผลิตข้าวในพื้นที่ขนาดใหญ่ของชุมชนดังกล่าว เป็นการผลิตที่ต้องใช้ที่ดินขนาดใหญ่และแรงงานคนและสัตว์จำนวนมาก (เหมือนระบบการผลิตแบบนาจีน) แต่ไม่ได้มีเป้าหมายของการผลิตเพื่อการค้าอย่างชัดเจน ไม่ได้ใช้เครื่องจักรหรือเทคโนโลยีที่ทันสมัย ไม่ได้ใช้ 'เงินตรา' สำหรับการลงทุนหรือว่าจ้างแรงงาน แต่ใช้ 'ทุน' จากความรักความศรัทธา จากการร่วมมือลงแรงของสมาชิกชุมชน ไม่ว่าแรงงานที่ใช้ในการเพาะปลูก เก็บเกี่ยว ไถ่ถอนหรือ 'หัก' ที่รกร้างว่างเปล่ามาเป็นหนี้ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นการผลิตที่เกิดจากลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมของบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่านั้น

โดยปกติแล้วการผลิตข้าวของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบจะเป็นการผลิตในพื้นที่ขนาดเล็ก จากแรงงานคนและสัตว์เลี้ยง ด้วยทักษะและวิถีคิดของชาวนาเท่านั้น การผลิตในพื้นที่ขนาดใหญ่จะเกิดขึ้นได้ก็เฉพาะในบางกลุ่มคน ซึ่งต้องอาศัยลักษณะเฉพาะของพื้นฐานทางวัฒนธรรม ในกรณีนี้ นอกจากกลุ่มของผู้นำชุมชนหรือกรณีของ 'ชุมชนักเลง' ดังที่กล่าวข้างต้นแล้ว กลุ่มของศิลปิน และกลุ่มของหมอพื้นบ้าน ก็อยู่ในข่ายที่สามารถระดมแรงงานจากบริวาร ลูกคู่ ลูกศิษย์ลูกหา ผู้ศรัทธาชื่นชม และผู้ที่เคยได้รับการช่วยเหลือไว้ในยามเจ็บไข้ได้ป่วย มาทำการผลิตในพื้นที่ขนาดใหญ่ได้เช่นกัน แม้ว่ากลุ่มบุคคลดังกล่าวจะไม่มี 'เงินตรา' เป็นทุนสำหรับดำเนินการ แต่พวกเขากลับมั่งคั่งด้วยทุนแห่งความรักความศรัทธาที่ชุมชนยินยอมพร้อมใจมอบให้

ในกรณีของศิลปินบริเวณลุ่มทะเลสาบ ไม่ว่าคณะหนังตะลุงหรือมโนราห์ส่วนมากมักจะมีสัมพันธ์ใกล้ชิดอยู่กับผู้นำชุมชน ผู้มีอิทธิพล และ 'คนนักเลง' เนื่องจากทั้งสองฝ่ายมักจะอาศัยพึ่งพิงกันอยู่ในหลายกรณี กรณีที่มองเห็นได้ชัดเจนก็คือเหล่าผู้นำชุมชน ผู้มีอิทธิพล และคนนักเลงเหล่านั้น ต้องอาศัยศิลปินในการสร้างบารมี อย่างน้อยงานการที่จัดให้มีขึ้นไม่ว่าจะเป็นงานบ้านหรืองานวัดก็ได้อาศัยหนังตะลุงหรือมโนราห์เป็นหน้าเป็นตา ศิลปินดังกล่าวก็ได้อาศัยบารมีของผู้มีอิทธิพลในกรณีที่ต้องเดินทางไปแสดงในพื้นที่ต่างถิ่น บ้านของ 'นายหนัง' หรือ 'นายโรง' (โนรา) จึงมักมีบริวารของผู้มีอิทธิพล (พร้อมด้วยปืนผาหน้าไม้) ไปมาหาสู่ให้ต้องข้าวด้วย 'กะทะใบบัว' อยู่มิได้ขาด กลุ่มคนเหล่านั้นจะแวะเวียนมาเยี่ยมเยียนพร้อมด้วยของฝากที่มีตั้งแต่ผักหญ้า หมูเห็ดเบ็ดไก่ ไปจนกระทั่งวัวควาย พวกเขาอาจผ่านมาตามข้าวคราว มาพักอาศัย หรือมาช่วยทำการผลิตในฤดูทำนา ศิลปินในบริเวณลุ่มทะเล

สาบจึงมักมีฐานะทางสังคมไม่ต่างไปจากผู้มีอิทธิพลหรือผู้ดูแลพื้นที่ 'คนนักเลง' ในชุมชนรอบทะเลสาบต่างก็เกรงใจ

ปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอีกประการหนึ่งซึ่งจำเป็นต้องกล่าวถึงเมื่อพูดถึงความสัมพันธ์ทางสังคมก็คือ ในยุคนี้อำนาจรัฐสามารถเข้ามามีอิทธิพลเหนือโครงสร้างสังคมของบริเวณลุ่มทะเลสาบโดยตรงแล้ว (จากเดิมที่เคยผ่านตัวแทน เช่น วัด พระ เจ้า ภาษี ฯลฯ) ในบางกรณีแม้ว่าผู้นำชุมชนจะเป็นคนในชุมชน แต่รัฐก็มีอำนาจพิจารณาแต่งตั้งอย่างเบ็ดเสร็จ ทำให้ผู้นำที่เป็นทางการกลายเป็นคนละคนกันกับผู้นำตามประเพณี ก่อนทศวรรษที่ ๒๔๘๐ อาจกล่าวได้ว่าอำนาจในชุมชนเป็นอำนาจที่คู่ขนานกันตลอดมา กระทั่งหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ซึ่งระบบกรรมสิทธิ์เริ่มมั่นคงมากขึ้นโดยการรับรองจากรัฐ ระบบการศึกษาสมัยใหม่ก็แสดงให้เห็นเป็นทีประจักษ์ว่าเป็นช่องทางอันดีในการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของชาวนาจากความยากลำบากไปสู่ความสุขสบาย ผู้นำที่เป็นทางการจึงได้รับการเชื่อถือมากขึ้น บทบาทของผู้นำตามประเพณีจึงค่อยๆ ลดน้อยถอยลง ความขัดแย้งในชุมชนที่ผู้นำตามประเพณีเคยมีบทบาทแก้ไขมาโดยตลอดก็ถูกช่วงชิงไปเพราะรัฐสามารถสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับตัวบทกฎหมายได้มากขึ้น

การที่รัฐสามารถสถาปนาอำนาจเหนือชุมชนชาวนาได้มากขึ้นทำให้ในช่วงหลังของยุคเปลี่ยนผ่านนี้ ศูนย์กลางชุมชนจึงค่อย ๆ เคลื่อนเปลี่ยนจากวัดไปสู่ระบบราชการในที่สุด กิจกรรมบันเทิงของชุมชน เช่น หนังตะลุง มโนราห์ ลิเก ฯลฯ เริ่มเคลื่อนย้ายออกจากลานวัดไปจัดกันที่โรงเรียนและตามสถานที่ราชการ ตั้งแต่ ทศวรรษ ๒๔๙๐ เป็นต้นมาวัดจึงต้องดิ้นรนเพื่อที่จะได้มีบทบาทต่อชุมชนต่อไป บทบาทของพระนักพัฒนาชุมชนเริ่มจะลดน้อยถอยลงตามลำดับ เพราะรัฐสามารถพัฒนาได้รวดเร็วและเห็นผลแน่นอนกว่า การขอบริจาคที่ดินจากชาวนาซึ่งเคยเป็นบทบาทสำคัญของพระเริ่มถูกปฏิเสธ เพราะชาวนาเริ่มมองเห็นมูลค่าของระบบกรรมสิทธิ์และยังห่างเหินจากวัดมากขึ้น เราจึงได้เห็นที่วัดกับชาวนาเริ่มจะขัดแย้งกันในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดิน ที่ดินกัลปนาของวัดเริ่มแคบลงตามลำดับเพราะถูกรุกคืบจากชาวนา ทศวรรษ ๒๔๙๐ จึงเป็นทศวรรษที่วัดในบริเวณลุ่มทะเลสาบเริ่มมองเห็นความสำคัญของเอกสารกรรมสิทธิ์ที่ดิน (ของวัด) และเริ่มปักเสาหรือสร้างแนวเขตให้ชัดเจนยิ่งขึ้นเพื่อลดความขัดแย้งกับชาวนาที่อาศัยอยู่รอบๆ บริเวณ

๔) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมที่เกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงการปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านการคมนาคมสื่อสารและการจัดการศึกษาตามแบบตะวันตก ที่ทำให้มีผู้อ่านออกเขียนได้เพิ่มขึ้น ส่งผลให้หนังสือที่พิมพ์ใน

กรุงเทพฯ โดยเฉพาะ ‘หนังสือวัดเกาะ’ ได้เล้าราระจจะเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบอย่างรวดเร็ว และกว้างขวาง บรรยายภาพและประเพณีทางวรรณกรรมมีการเปลี่ยนแปลงที่น่าสนใจ ไม่ว่าจะเป็นการคัดลอกหรือดัดแปลงวรรณกรรมจาก ‘หนังสือวัดเกาะ’ สำหรับ ‘การอ่าน’ และ ‘การสวด’ หรือนำไปใช้เพื่อการละเล่น (เช่น หนังสืงตะลุง) เพื่อความบันเทิงในชุมชน ทำให้ บรรยายภาพและประเพณีทางวรรณกรรมเต็มไปด้วยความคึกคัก เกิดการประสานกันอย่างลง ด้วระหว่ง ‘ประเพณีมุขปาฐะ’ กับ ‘ประเพณีลายลักษณ์’ ทำให้วรรณกรรมเหล่านี้แพร่ กระจายไปสู่ชุมชนต่างๆอย่างรวดเร็ว และนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญคือกลายเป็น วรรณกรรมประเภท ‘ตัวพิมพ์’ ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา จากนั้นจึงมีการพิมพ์ หนังสือที่เขียนโดยนักประพันธ์ในชุมชนเพื่อจำหน่ายนับเนื่องต่อไปอย่างเข้มข้นทั้งปริมาณ และคุณภาพ จนถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย

มีการเินำตั้งข้อสังเกตว่า แม้วรรณกรรมที่เป็นตัวพิมพ์จะมีอยู่อย่างแพร่หลาย แต่ ประเพณีทางวรรณกรรมแบบเก่าก็ยังไม่ได้หมดสิ้นไปเสียทีเดียว โดยประเพณีมุขปาฐะที่มีมา แต่เดิมถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับประเพณีลายลักษณ์ประเภทตัวพิมพ์อย่างลงตัว กล่าวคือแม้ การพิมพ์จะช่วยให้มีปริมาณหนังสือมากพอที่จะแพร่หลายได้ดีกว่าการคัดลอก แต่การสพ วรรณกรรมโดยการฟังยังคงมีอยู่ การสวดหนังสือลายลักษณ์ประเภทตัวพิมพ์จึงเป็นสื่อ ความบันเทิงที่สำคัญของชุมชน เช่นเดียวกับหนังสือที่นำเอาเรื่องจากหนังสือเหล่านี้ไป แสดงในโอกาสต่างๆ

การสร้างเสพวรรณกรรมในยุคนี้ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการสร้างเสพวรรณกรรม แบบเก่าอย่างชัดเจนซึ่งสัมพันธ์สอดคล้องกับเศรษฐกิจสังคมแบบใหม่ ไม่ว่าจะเป็นตัวผู้สร้าง ผลงานที่แสดงความเป็นเจ้าของผลงานด้วยการสงวนลิขสิทธิ์ ผู้สร้างสรรค์งานวรรณกรรม เริ่มมีรายได้จากการสร้างผลงานของตน มีการเติบโตของการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมเพื่อ ‘การขาย’ อย่างชัดเจนนับแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา และเติบโตสูงสุดในช่วงทศวรรษ ๒๔๙๐-๒๕๐๐ ซึ่งสามารถแบ่งผู้สร้างวรรณกรรมได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ ๑) กลุ่มพระสงฆ์ซึ่งจะ มีบทบาททั้งในฐานะที่เป็นผู้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมและผู้สืบทอดงานวรรณกรรม ๒) กลุ่มนักประพันธ์พื้นบ้านที่สร้างสรรค์ผลงานตามแนวของ ‘หนังสือวัดเกาะ’ และ ๓) กลุ่มนัก ประพันธ์ที่เป็นข้าราชการหรือปัญญาชนรุ่นใหม่ ซึ่งเริ่มมีการสร้างสรรค์งานร้อยกรองสมัย ใหม่เพื่อนำเสนอความคิดทางสังคม ในขณะที่ผู้เสพวรรณกรรมที่อาศัยการอ่านเพิ่มจำนวน มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากปริมาณการจัดพิมพ์หนังสือวรรณกรรมบางประเภทที่มียอดการ พิมพ์สูง บางเล่มก็มีการพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง ในขณะที่การฟังจากการสวดหนังสือและการดู หนังสือตะลุงก็ยังคงได้รับความนิยมอยู่ในชุมชน

การปรับเปลี่ยนงานวรรณกรรมฉบับพิมพ์ไปสู่กระบวนการเสพแบบ 'วัฒนธรรมมุขปาฐะ' (โดยใช้หนังสือฉบับพิมพ์แทนวรรณกรรมประเภทกลอนสวดแบบเก่า) ที่เริ่มต้นในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ ซึ่งให้เห็นถึงกระแสการไหลถ่ายเทของของวัฒนธรรมจากส่วนกลางสู่ท้องถิ่นภาคใต้โดยผ่านกลุ่มชนชั้นปกครอง เจ้านาย และพระสงฆ์ที่นิยมไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ โสภทัศน์ ความคิด ทศนคติ และค่านิยมต่างๆที่เป็นของสังคมเมืองหลวง (หรือสังคมทุนนิยมที่ปรากฏชัดแล้วในสังคมเมืองหลวง) จึงซึมซับเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบโดยผ่านงานวรรณกรรมและการศึกษาแบบใหม่ ทำให้วรรณกรรมหลายเรื่องในทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมามุ่งนำเสนอเพื่อการปลุกฝังจิตสำนึกใหม่ ๆ ในทางเศรษฐกิจและสังคม

ชุมชนที่พัฒนาไปเป็นเมืองของบริเวณลุ่มทะเลสาบ เป็นชุมชนที่พร้อมจะรับความเปลี่ยนแปลงจากศูนย์กลางของรัฐ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนเมืองที่สงขลาหรือพัทลุง หรือชุมชนเมืองที่กำลังเติบโตอย่างรวดเร็วอย่างหาดใหญ่ ชุมชนเหล่านี้ได้กลายเป็นแหล่งที่จะนำความเจริญจากภายนอกมาสู่ลุ่มทะเลสาบ ปัญญาชนในสังคมเมืองจึงพร้อมที่จะถ่ายทอดความรู้ ความคิดของตนไปยังผู้คน ในขณะที่พระยังคงมีบทบาทและอิทธิพลในการปลุกฝังความคิด (และความเชื่อ) ในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๔๘๐ นักประพันธ์ในกลุ่มพระสงฆ์ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้ความคิดจากศูนย์กลางอำนาจโดยตรง จึงมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่จิตสำนึกใหม่ที่สอดคล้องเป็นอย่างยิ่งกับแนวคิดของระบบทุนนิยม ภาพปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่องที่เกิดขึ้นในห้วงเวลานี้จึงเป็นภาพในอุดมคติที่ผู้ประพันธ์ต้องการให้เกิดขึ้นตามความคิดความเชื่อของผู้ประพันธ์เอง ซึ่งได้เรียนรู้หรือได้รับการปลุกฝังมาจากระบบทุนนิยมในสังคมเมืองและเมืองหลวงอีกต่อหนึ่ง

เมื่อมองในมุมกลับกัน ภาพปรากฏในวรรณกรรมที่แสดงถึงความคิดและอุดมคติแบบทุนนิยมดังกล่าว ได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความเป็นจริงของสังคมชาวนาในยุคที่ผ่านมา ว่ายังทำการผลิตเพียงเพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ได้เท่านั้น ผู้ประพันธ์จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปลุกฝังหรือชี้แนะให้ชาวนาปรับเปลี่ยนความคิดและค่านิยมเสียใหม่ว่า ชาวนาเป็นกระดูกสันหลังของชาติ ชาวนาอย่าได้เกียจคร้าน อย่าปล่อยให้เวลาผ่านไปโดยไร้ประโยชน์ จะต้องมุ่งมั่นและขยันขันแข็งเพื่อฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นของตนเอง เป็นต้น

กวีหรือนักประพันธ์ในท้องถิ่นผู้มีความเชื่อตามแนวคิด (แบบทุนนิยม) ดังกล่าวข้างต้น จึงสร้างวรรณกรรมขึ้นมาเรียกร้องให้ชาวนาทำการผลิตเพื่อตอบสนององระบบการตลาดที่กำลังขยายตัว ขณะเดียวกันก็พยายามที่จะชี้ให้เห็นความสำคัญของอาชีพกสิกรรมว่า ผู้ประกอบอาชีพกสิกรรมเป็นผู้มีความสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศชาติและสังคมโดยรวม ดังนั้นชาวนาจึงต้องเร่งขยันประกอบอาชีพเพื่อยกฐานะของตนเองให้มีความ

เป็นอยู่ที่ดีขึ้น และเพื่อให้ประเทศชาติจะได้มีผลผลิตทางการเกษตรมากขึ้นและเพียงพอต่อการส่งเป็นสินค้าออก ชาวนาจึงจำเป็นต้องบุกเบิกที่ดินขยายที่ทำกินของตนเองให้มากขึ้น เหล่านี้เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะปลูกฝังทัศนคติและค่านิยมดังกล่าวโดยผ่านงานวรรณกรรม ซึ่งเริ่มปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อต้นทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมานั้น เมื่อพิจารณาให้สัมพันธ์กับกระบวนการสร้างเสพวรรณกรรมในชุมชนที่วัฒนธรรม 'การสวดหนังสือ' ยังได้รับความนิยมอยู่อย่างแพร่หลาย ก็พอจะเชื่อได้ว่าการปลูกฝังความคิด ทัศนคติ และค่านิยมที่สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่เริ่มเข้าสู่ชุมชนหมู่บ้านนั้น มีแนวโน้มที่จะเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ แต่การเปลี่ยนแปลงที่แท้จริงในช่วงต้นๆของยุคนี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัด จนกระทั่งถึงทศวรรษ ๒๔๙๐ จึงจะเริ่มปรากฏภาพสะท้อนที่เป็นเค้าเงื่อนของการปลูกฝังแนวคิดและค่านิยมที่ให้ความสำคัญกับการผลิตเพื่อการค้าเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ประการสำคัญคือภาพสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านจะไปปรากฏอยู่ในงานวรรณกรรมของกวีและนักประพันธ์ที่เป็นลูกหลานของกลุ่มทะเลสาบในช่วงของทศวรรษต่อมา

ความพยายามที่จะส่งเสริมผลผลิตในบริเวณกลุ่มทะเลสาบสงขลาของรัฐที่เริ่มมาตั้งแต่ต้นๆของยุคนี้ ดูจะยิ่งชัดเจนและเป็นรูปธรรมมากขึ้นหลังการตั้งทบวงเกษตรราชการ มีการแนะนำความรู้ด้านการเกษตรแผนใหม่ผ่านวารสารศรีธรรมราชศึกษา-วารสารรายเดือนของมณฑลนครศรีธรรมราช แต่การส่งเสริมดังกล่าวดูจะได้ผลเพียงประการเดียวคือการส่งเสริมให้ใช้ปุ๋ยหมัก มูลโคกระบือ ซึ่งเป็นวัสดุที่ชาวนาสามารถแสวงหาหรือผลิตได้ภายในชุมชน

เมื่อชาวจีนถูกจำกัดการถือครองที่ดิน พวกเขาจึงหันไปทำการค้าขาย ทำให้ชาวบ้านในบริเวณนี้มีโอกาสขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากขึ้น แต่เมื่อที่ดินเริ่มกลายเป็นสิ่งมีค่า ผลผลิตก็ต้องขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ขณะที่รัฐบาลก็ได้เพิ่มประเภทของสินค้าที่ต้องพิกัดเสียภาษี ทำให้ผู้คนแห่งกลุ่มทะเลสาบต้องถูกผลักดันออกไปสู่การผลิตเพื่อเงินตรามากขึ้น พวกเขาจำเป็นต้องทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ ทำหัตถกรรม และทำการประมงไปในขณะเดียวกัน

ประมาณทศวรรษ ๒๔๘๐ การติดต่อกับสังคมภายนอกของชุมชนในกลุ่มทะเลสาบเป็นไปอย่างคึกคัก สินค้าจากปัตตานี สิงคโปร์ จีน และอินเดีย หลังไหลเข้ามาสู่ชุมชน ขณะที่สินค้าภาคเกษตรก็เริ่มถูกนำส่งออกเพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เกิดชุมชนท่าเรือหลายชุมชนที่ทำหน้าที่แลกเปลี่ยนผลผลิตภาคเกษตรกับสินค้าภายนอก การค้าตกอยู่ในอำนาจของคนจีนผู้กำหนดราคาและเงื่อนไขต่างๆในการซื้อขาย ข้าวเปลือกเริ่มเป็นสินค้าออกของชุมชน พร้อม

กับได้เกิด 'บ่อน' (ตลาดนัดหรือตลาดย่อย) ขึ้นในชุมชนมากมาย การเปิดให้มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินทำให้ผู้คนจากฝั่งตะวันออกของทะเลสาบหลังไหลอพยพข้ามทะเลมาบุกเบิกที่ดินแถบฝั่งตะวันตกเพื่อใช้เป็นแหล่งผลิตกระทั่งได้เกิดเป็นชุมชนใหม่ๆขึ้นจำนวนมาก

ทศวรรษ ๒๔๙๐ การขยายตัวของ 'ทัศนคติ' ทางการศึกษาเริ่มมีผล ลูกชานาเริ่มหันเข้าไปสู่วิถีการศึกษาขณะเริ่มหันหลังให้วิถีของผู้ผลิตภาคเกษตร ขณะเดียวกันสวนยางพาราที่เริ่มมีบทบาทต่อวิถีการผลิต ชานาเริ่มทดลองปลูกยางพาราพันธุ์พื้นเมืองในพื้นที่ว่างหรือที่เหลื่อจากการทำนา

ทศวรรษ ๒๕๐๐ ความเข้มข้นของเรือเมล์ในทะเลสาบเพิ่มความคึกคักมากขึ้น ขณะที่เส้นทางบกหรือทางรถยนต์เริ่มหนาแน่นตามมา การผลิตเพื่อค้าได้ตื่นขึ้นมาอย่างเต็มตัว ผืนป่าถูกเปิดออกเพื่อการปลูกยางพาราที่ถูกกำหนดมูลค่าจากตลาดเมืองสงขลาและหาดใหญ่ และการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบก็เริ่มมีบทบาทที่ชัดเจนขึ้นในตลาดการค้า

ในห้วงเวลาที่ขอบข่ายแห่งวิถีชีวิตของผู้คนเริ่มกว้างขวางขึ้นเช่นนี้ เจ้าเงาแห่งการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบต่างๆของประเพณีและพิธีกรรมบางอย่างก็ย่อมปรากฏขึ้น ตลาดการค้าข้าวที่คึกคักขึ้นมาในบางช่วงเวลาทำให้ชาวนาต้องรีบเก็บเกี่ยว นาผืนใหญ่ในบางที่เริ่มเปลี่ยนจากการเก็บข้าวด้วยแกะไปเกี่ยวด้วยเคียวเพื่อให้ทันส่งเข้าสู่ตลาด พิธีกรรมการทำขวัญข้าวในบางครั้งจึงต้องทำอย่างรวบรัด ในขณะที่บางรายต้องรีบทำกันในนา

จะอย่างไรก็ตาม รูปการณ์ทางความคิดที่ยังเกี่ยวข้องอยู่กับความเชื่อและยังเข้มข้นอยู่ด้วยพิธีกรรม (แม้จะต้องรวบรัดและเร่งรีบบ้างในบางโอกาส) เป็นสิ่งที่บอกเล่าได้โดยตรงว่า การผลิตเพื่อตอบสนองตลาดนั้นยังไม่ได้เกิดขึ้นอย่างจริงจัง แม้ข้าวคราวของเงินตราและ 'เรือซื้อข้าว' จะแพร่เข้ามาให้ผู้คนในบริเวณนี้ได้ตื่นตาขึ้นมาบ้างแล้วก็ตาม

ช่วงเวลาระหว่างทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๕๐๐ จึงเรียกได้ว่าเป็นช่วงเวลาของ 'การเปลี่ยนผ่าน' ก่อน 'การเปลี่ยนแปลง' เนื่องจากปัจจัยสาธารณูปโภคพื้นฐานและเครื่องจักรกลต่างๆเริ่มเข้ามามีบทบาทในการกระตุ้นการผลิต ผนวกกับบทบาทของสถาบันศาสนา การศึกษา สื่อพื้นบ้าน และวรรณกรรมท้องถิ่น ซึ่งได้ทำงานเปลี่ยนแปลงความคิดและทัศนะของผู้คนในชุมชนมาก่อน และเริ่มเข้มข้นขึ้นทั้งปริมาณและคุณภาพในช่วงนี้ ในขณะที่พื้นฐานชุมชนเดิมก็ยังคงเข้มแข็งทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางสังคม วัฒนธรรม การผลิต พิธีกรรม วิถีคิดตลอดถึงการบันเทิงและการละเล่น ช่วงนี้จึงเป็นเวลาที่ชุมชนเต็มไปด้วยความสับสนต่อต้าน ปะทะ และต้องปรับตัวเรียนรู้อย่างขนานใหญ่ ในช่วงเวลาที่ไม่น้อยกว่าสี่ทศวรรษจึงเป็นเวลาที่เศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบอยู่ในลักษณะของการผสมผสานและกำลังก้ำกึ่งกันระหว่างการ 'สืบทอดในแนวตั้ง' กับ 'การสื่อสารในแนวนอน'

กล่าวว่คือลักษณะเศรษฐกิจจะเป็นแบบ 'ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้และเพื่อขาย' ในขณะที่ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมจะเป็นแบบ 'ออกปากกินวาน ชื้อขายให้แจกแถม'

๓.๓. ยุคการเปลี่ยนแปลง (หลังทศวรรษ ๒๕๐๐)

แผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่ประกาศใช้เป็นครั้งแรกเมื่อปี ๒๕๐๔ ถือเป็น 'ปุมเดินเรือ' ฉบับใหม่ของ 'นาวาสยาม' ที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการบายโฉมหน้าเข้าหาทิศทางแห่งการพัฒนาสังคมตามแนวทุนนิยมโลก ตามแผนพัฒนานี้รัฐบาลมุ่งเน้นการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้า สนับสนุนให้นายทุนต่างชาติเข้ามาลงทุนในประเทศ พัฒนาระบบอุตสาหกรรม และระบบโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการเคลื่อนไหวของวัตถุดิบจากท้องถิ่นเข้าสู่เมือง 'ระดับของความเจริญ' ภายใต้แผนพัฒนาดังกล่าวจึงมุ่งพิจารณาจาก 'รายได้ต่อหัว' ของประชากรเป็นสำคัญ

สำหรับชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบ แผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ (ฉบับที่ ๑) ได้กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในวิถีการผลิตได้บ้างในบางระดับ เพราะยังอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางเศรษฐกิจชุมชน ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบยังไม่อาจปรับตัวต่อการพัฒนาแนวใหม่ได้ในทันที ประการสำคัญเนื่องจากโครงการหลายอย่างที่เกิดขึ้นจากแผนพัฒนายังอยู่ในช่วงของการเริ่มต้น ไม่ว่าจะเป็นการก่อสร้างถนน ชลประทาน ไฟฟ้า และสื่อสารมวลชนแบบใหม่ คือ วิทยุกระจายเสียง (วปถ.๕) ซึ่งเริ่มขึ้นครั้งแรกที่หาดใหญ่ เมื่อปี ๒๕๐๕ การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรมดูเหมือนจะเกิดขึ้นในช่วงหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ ไปแล้ว

๑) ลักษณะทางการผลิต

ความพยายามของรัฐที่จะเข้ามาเป็นศูนย์กลางในกระบวนการชีวิตของชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบ ซึ่งมีพัฒนาการมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๔๐ และเริ่มมองเห็นรูปธรรมในหลายกรณี เมื่อทศวรรษ ๒๔๘๐ จนกระทั่งทศวรรษ ๒๕๑๐ ก็กล่าวได้เต็มปากเต็มคำว่ารรัฐสามารถควบคุมบงการชาวนาได้แล้วอย่างเบ็ดเสร็จ พระราชบัญญัติที่ดินและป่าไม้ซึ่งศักดิ์สิทธิ์มากขึ้นตามความเข้มแข็งของอำนาจรัฐ ได้ส่งผลให้ระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินของเอกชนได้รับการรับรองอย่างมั่นคง ในยุคนี้รัฐก็มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินจำนวนมาก อันเป็นเหตุให้โอกาสในการขยายพื้นที่ทำกินของชาวนาต้องหยุดชะงัก เพราะหลายกรณีที่กระทบกระเทือนไปถึง 'พื้นที่สงวน' ซึ่งเป็นการกระทำที่พวกเขาเริ่มยอมรับว่า 'ผิดกฎหมาย' แต่ประชากรที่เพิ่มจำนวนมากขึ้นจนเกินสมดุลกับพื้นที่ทำกินซึ่งครอบครัวเคยมีอยู่ในครอบครอง ทั้งชาวนาในหลายพื้นที่ต้องสูญเสียที่ทำกินให้แก่นายทุนที่ดินและการเติบโตของสวนยางพาราในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ ๒ ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบในทศวรรษ ๒๕๑๐ จึงเต็มไปด้วยความอึดอัดขัดข้องและมีปัญหาในวิถีการผลิตเกือบทุกกรณี

เชื่อว่าในช่วงเวลานี้ปัญหาดังกล่าวคงจะเกิดขึ้นกับชาวนาไทยทั่วประเทศ รัฐบาลโดยกระทรวงเกษตรและสหกรณ์การเกษตรจึงต้องพยายามที่จะส่งเสริมและพัฒนาระบบการเพาะปลูกอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่เคยพยายามมาแล้วในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ โดยการศึกษาประเมินผลการเพาะปลูกแบบที่ชาวนาทำอยู่เดิม ก่อนจะนำเสนอข้อสรุปและแนวทางการส่งเสริมอย่างเป็นระบบ กล่าวเฉพาะชุมชนลุ่มทะเลสาบได้ข้อสรุปว่าการผลิตของชาวนามีข้อจำกัดจากลักษณะการผลิต ๕ ประการ คือ

๑) ปัญหาพันธุ์ข้าว พันธุ์ข้าวที่ชาวนาใช้อยู่เดิมเป็นพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ให้ผลผลิตต่ำ แม้รัฐจะส่งเสริมข้าวพันธุ์ใหม่มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๐ แต่ชาวนาก็ไม่ค่อยนิยมใช้ผลผลิตจึงยังอยู่ในระดับปานกลาง รัฐบาลต้องรับภาระในการสร้างสรรค์พันธุ์ข้าวพันธุ์ใหม่ๆ ขึ้นมา และส่งเสริมให้ชาวนานำไปเป็น 'พันธุ์ข้าวปลูก' แทนข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่ใช้อยู่เดิม ซึ่งเริ่มได้ผลชัดเจนขึ้นในทศวรรษ ๒๕๒๐

๒) ปัญหาการเตรียมดิน ความคุ้นชินกับวิธีการเพาะปลูกแบบที่เคยทำมาแต่ดั้งเดิมคือไถครั้งเดียวแล้วหว่านข้าวเลย ทำให้ชาวนาไม่ค่อยยอมรับหรือไม่คุ้นเคยกับการเตรียมดินที่ถูกหลักวิชาซึ่งรัฐบาลได้แนะนำและให้การส่งเสริมมาโดยตลอด

๓) ปัญหาน้ำ เป็นเพราะชาวนาไม่ทำคันนาหรือทำคันนาต่ำเกินไป ทำให้ที่นาไม่สามารถกักเก็บน้ำจืดได้หรือกักเก็บได้ไม่พอกับที่ต้องการ

๔) ปัญหาการปรับปรุงดิน นอกจากมูลวัวมูลควายตามโอกาสหรือมูลค่างควาหรือดินภูเขาในบางครั้งบางที่แล้ว ชาวนาสวนใหญ่จะทำการผลิตโดยไม่ใช้ปุ๋ยบำรุงดิน ทำให้ดินขาดความสมบูรณ์ ขาดธาตุอาหาร ไม่เหมาะสมสำหรับการเพาะปลูก

๕) ปัญหาศัตรูพืช ชาวนาไม่ได้หาวิธีหรือลงทุนป้องกันหรือกำจัดศัตรูพืช และไม่ได้ดูแลผลผลิตเท่าที่ควร

จากข้อสรุปดังกล่าวเห็นได้ว่าแนวทางแก้ไขปัญหของชาวนาในทัศนะของราชการนั้นเป็นแนวทางที่ทำให้ชาวนาต้องลงทุนเงินตราเสียเป็นส่วนใหญ่ ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบจำต้องหาเงินตราให้ได้มากกว่าเดิม เพราะฐานเศรษฐกิจที่เคยใช้เคยทำหรือแนวคิดแบบเดิมที่ว่าจะต้องลงทุนเงินตราในการผลิตให้น้อยที่สุดนั้น ไม่อาจทำได้อีกต่อไป ชาวนาที่อยู่ใกล้ๆ หนองเมืองเริ่มหันไปปลูกพืชผักอย่างจริงจัง เพื่อป้อนตลาดในชุมชนเมือง ชาวนาที่อยู่ห่างออกไปก็อพยพไปใช้แรงงานในเมืองเพื่อหาเงินมาลงทุนทำนา ส่วนพวกที่พอมีทุนรอนเก็บออมไว้บ้างก็อาจจะลงทุนทำร้านขายของชำหรือกิจการโรงสีข้าวขนาดเล็ก (ซึ่งแต่เดิมมักจะเป็นกิจการผูกขาดของคนจีน) ในช่วงเวลานี้ 'ร้านชำ' จากทุนรอนและทักษะของชาวนาจึงเริ่มเกิดเพิ่มขึ้นในหมู่บ้าน โรงสีข้าวขนาดเล็กก็ค่อยๆ ขยายจำนวนมากขึ้นตามลำดับ พวกที่ทำกิจการโรงสีนี้

มักจะทำพร้อมๆไปกับการเลี้ยงหมู เพราะ ‘รำข้าว’ และ ‘ปลายสาร’ (เศษข้าว) ที่ถูกแยกออกมาโดยขั้นตอนการสีข้าว คือส่วนผสมสำคัญของอาหารหมูเลี้ยงที่ลงตัวและไม่ต้องซื้อหา มีบ้างบางกลุ่มที่จำต้องยอมแพ้ต่อทุนรอนและวิถีใหม่ของการทำนา ซึ่งพวกเขาอาจตัดสินใจเปลี่ยนที่นาเป็นสวนยางพาราหรือสวนผลไม้ ชาวนากลุ่มหลังนี้ส่วนใหญ่จะเป็นชาวนาที่เคยทำการผลิตอยู่ในเขตที่อุดมสมบูรณ์ เช่น ในเขตอำเภอบางแก้ว เขาชัยสน และควนขนุน ของจังหวัดพัทลุง เป็นต้น

ปัญหาการขาดแคลนน้ำจืดซึ่งชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบต้องเผชิญอย่างต่อเนื่องมาตั้งแต่อดีต ก็เริ่มได้รับการเหลียวแลอย่างจริงจังจากราชการ ราวสองทศวรรษหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯ (ฉบับที่ ๑) รัฐบาลได้ลงทุนก่อสร้างระบบชลประทานในหลายพื้นที่ โดยเฉพาะในเขตที่เคยเป็น ‘อู่น้ำ’ ในอดีต เช่น อำเภอระโนด (ทุ่งระโนด) จังหวัดสงขลา อำเภอบางแก้ว (ทุ่งคลองชีพ) อำเภอเขาชัยสน (ทุ่งหลาวหลุด) และอำเภอควนขนุน (ทุ่งนาจีน) จังหวัดพัทลุง ตลอดจนเขตทำนาบุกเบิกใหม่ เช่น อำเภอรัตภูมิ จังหวัดสงขลา เป็นต้น ตามแผนของทางราชการ การชลประทานเหล่านี้สามารถสนับสนุนน้ำจืดให้แก่ชาวนาได้นับแสนไร่ แต่ในสภาพความเป็นจริง ด้วยสภาพพื้นที่ที่ลาดต่ำ ด้วยสายน้ำหรือลำคลองสายสั้นๆ และทะเลสาบสงขลาซึ่งเป็นแค่แหล่งพักน้ำจืดเพียงชั่วคราวเท่านั้น ทำให้ปริมาณน้ำจืดมีไม่เพียงพอที่จะสนับสนุนการทำนาได้อย่างที่คาดหวัง ชลประทานต่างๆเหล่านั้นจึงแทบจะเป็นการลงทุนที่สูญเปล่า

ควรอภิปรายเพิ่มเติมด้วยว่า การก่อสร้างเหมืองและคลองชลประทานในช่วงต้นๆของแผนพัฒนาเศรษฐกิจฯนั้น รัฐบาลยังไม่สามารถลงทุนจ้างแรงงานทั้งหมดได้ จึงต้องสืบทอดวัฒนธรรม ‘ส่วยแรงงาน’ จากยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมาปรับใช้ ราชการได้ระดมแรงงานจากชาวนาและกึ่งแรงงานและเวลาในการผลิตเพื่อครอบครัวของพวกเขา ด้วยการวาดความหวังให้พวกเขาเห็นว่าเหมืองและชลประทานจะช่วยเสริมความอุดมสมบูรณ์ของข้าวและพืชผักต่างๆขึ้นบนแผ่นดินได้ ทั้งๆที่ล่วงถึงทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาแล้วที่เหมืองและชลประทานเริ่มเอื้อประโยชน์ให้พวกเขาได้บ้าง แต่เป็นการเอื้อในลักษณะของการจ้างงานมากกว่าการลดต้นทุนในการทำนา

การเพาะปลูกตามนโยบายการเกษตรแผนใหม่ของรัฐบาล ไม่ว่าจะเป็นการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ การใช้ปุ๋ยเคมี การใช้ยาฆ่าแมลง และอื่นๆ มีแนวโน้มว่าจะส่งผลเสียในระยะยาวให้แก่ชาวนามากกว่า ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือสภาพของดินนาที่เสื่อมลงอย่างรวดเร็ว ทำให้ผู้ผลิตต้องเร่งใช้ปุ๋ยเคมีเพิ่มมากขึ้นโดยหวังว่าจะรักษาระดับความอุดมสมบูรณ์เอาไว้ให้ได้ ขณะเดียวกันการใช้พันธุ์ข้าวที่รัฐบาลแนะนำก็ยังกระทบต่อวัฒนธรรมการเก็บเกี่ยวและการเก็บ

รักษาข้าวแบบดั้งเดิม ข้าวพันธุ์ใหม่ดังกล่าวแม้จะเป็นพันธุ์ที่ (เชื่อว่า) ให้ผลผลิตสูงและมีน้ำหนักราคาดี แต่กลับอ่อนแอในความผันแปรของภูมิอากาศ ประการสำคัญทำให้พวกเขาต้องใช้เคียวเกี่ยวข้าวเพื่อให้ทันเวลาข้าวสุกพอดี ซึ่งส่งผลให้ต้องใช้จ่ายเป็นเงินตราอีกครั้งเมื่อต้องนวดข้าว เพราะไม่อาจนวดด้วยแรงงานคนหรือสัตว์ได้เหมือน 'ข้าวเลียง' (ข้าวที่เก็บด้วย 'เกาะ' ที่ละรวงและมีดรวมกันขนาดกำมือเรียกว่า 'เลียง') ด้วยเหตุนี้ ตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ เป็นต้นมาปรากฏว่าชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบต้องขายข้าวขาดทุนมาโดยตลอด

การทำงานในภาวะเช่นนี้เป็นการผลิตที่สุ่มเสี่ยงต่อความมั่นคงของครอบครัวและของชุมชนเป็นอย่างมาก ทำให้ชาวนาเริ่มละทิ้งที่นาออกไปประกอบอาชีพอื่นมากขึ้นเรื่อยๆ ในบางชุมชนผู้ชายต้องออกจากชุมชนไปขายแรงงานเพื่อส่งเงินกลับมาให้ครอบครัวลงทุนทำนา นาที่ทำในลักษณะนี้ส่วนมากจะใช้แรงงานของสมาชิกครอบครัวที่ยังไม่ออกไปจากชุมชน คือ ผู้หญิง เด็ก และคนชรา อาจเรียกได้ว่าเป็นการทำนาโดยวิสัย โดยสัญญาตลาดทุน หรือโดยประเพณี ซึ่งเป็นการทำหรือผลิตเพื่อให้พอกินในครอบครัวเท่านั้น เงินตราที่ต้องใช้จ่ายไม่ว่าในเรื่องของการศึกษา การคมนาคม สาธารณูปโภค หรือการบริโภคอื่นใด พวกเขาสามารถเรียนรู้ได้แล้วว่าไม่ควรเชื่อตามที่รัฐบาลได้วาดหวังไว้ให้ คือไม่ควรหวังพึ่งเงินตราที่ (อาจจะ) ได้มาจากการทำนา ปรากฏการณ์นี้ทำให้แนวโน้มการจ้างงานและการขายที่นาในบริเวณลุ่มทะเลสาบเพิ่มสูงขึ้นเรื่อยๆ ปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ มีสถิติจากการสำรวจพบว่าชาวนาที่ถือครองที่ดินขนาด ๑-๕ ไร่มีมากถึงร้อยละ ๕๐ ของจำนวนชาวนา ซึ่งเป็นเหตุให้พื้นที่ปลูกข้าวต้องลดลงอย่างรวดเร็ว เช่น สถิติเมื่อปี ๒๕๒๙ สำรวจได้ว่ามีพื้นที่เพาะปลูกจำนวน ๑,๐๒๕,๔๙๔ ไร่ แต่ในปี ๒๕๓๙ เหลือพื้นที่เพาะปลูกเพียง ๘๐๕,๔๒๔ ไร่ การลดลงอย่างฮวบฮาบถึงร้อยละ ๒๑.๔๑ ในช่วงเวลาเพียงทศวรรษเดียวเช่นนี้ เชื่อได้ว่านอกจากจะต้องสูญเสียที่นาหรือที่เพาะปลูกไปเพราะการจ้างงานและซื้อขายแล้ว ยังสูญเสียที่ปลูกข้าวไปเพราะการปรับเปลี่ยนเป็นสวนผลไม้ เป็นสวนยางพารา เป็นไร่นาสวนผสม และมีบ้างที่ถูกทิ้งให้เป็นนาร้าง แต่ประการสำคัญคือการเปลี่ยนพื้นที่นาข้าวไปเป็นนาทุ่งซึ่งเริ่มเป็นทางออกของชุมชนริมทะเลตั้งแต่ต้นทศวรรษ ๒๕๓๐ เป็นต้นมาอีกด้วย

กระทั่งล่วงถึงทศวรรษ ๒๕๔๐ ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบก็ยังคงอยู่ในภาวะที่ต้องดิ้นรนไม่หยุดหย่อน ในพื้นที่เขตทุ่งพรทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบ ชาวนาที่พอจะมีทุนจากการจ้างงาน ขาย หรือเหลือเก็บมาจากอาชีพอื่น ก็พยายามดิ้นรนทำนาให้ได้ปีละ ๒ ครั้งเพื่อเพิ่มผลผลิต โดยการลงทุนเจาะบ่อนาดาลกลางทุ่งนา แต่ทำได้เพียงฤดูกาลเดียวก็ต้องเลิกล้มเพราะปริมาณน้ำใต้ดินในเขตนี้มีไม่เพียงพอ พวกเขาจำยอมต้องหันกลับมาทำนาปีละครั้งเหมือนเดิม แต่สภาพเศรษฐกิจและสังคมไม่เอื้อให้พวกเขามักน้อยเช่นนั้นได้อีกแล้ว พื้นที่ใน

เขตนี้บางส่วนจึงถูกปรับเป็นส่วนยางพาราและสวนผลไม้ ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจสำคัญของกลุ่มทะเลสาบในเขตเขื่อน อย่างไรก็ดีที่ดินทุ่งพรุกก็ไม่เหมาะแก่การเจริญเติบโตของพืชซึ่งตามปกติควรปลูกบนที่สูง พืชเศรษฐกิจชนิดใหม่ของชาวนาจึงยืนต้นอย่างเหงาเศร้าแควะแกร็น และให้ผลผลิตที่ไม่คุ้มทุน นี่คือปัญหาในรูปแบบเดิมที่ยังไร้ทางออก เป็นความขื่นขื่นในลักษณะที่ “จะกลับก็ไม่ได้ จะไปก็ไม่ถึง” วนเวียนอยู่ในวังวนของความยากจนและการแตกสลายของชุมชนอย่างช้าๆ ขนาดและความมั่นคงของชุมชนชาวนาแห่งกลุ่มทะเลสาบในปัจจุบันจึงต้องเล็กลงๆตามกาลผ่านเลยของกาลเวลา

อย่างไรก็ตาม เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านของกลุ่มทะเลสาบก็ไม่ได้เดินเข้าสู่มุมอับดังลักษณะการผลิตที่กล่าวมาเพียงอย่างเดียว หากยังมีการทำตาลโตนด การทำสวนยางพารา และการจับสัตว์น้ำในทะเลสาบ ซึ่งดำเนินควบคู่กับการทำนามาโดยตลอดและได้เริ่มตอบสนองระบบตลาดเข้มข้นขึ้นตั้งแต่ช่วงต้น ๆ ของยุคนี้ แต่อาชีพการทำตาลโตนดและการทำประมงก็ต้องประสบชะตากรรมเช่นเดียวกับอาชีพทำนา ในขณะที่อาชีพทำสวนยางพารากลับสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจแบบใหม่และเติบโตขึ้นตามลำดับจนปัจจุบัน

๒) วิถีแห่งการแลกเปลี่ยน

ผลกระทบจากโครงสร้างการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่อีกกรณีหนึ่งที่ควรกล่าวถึงคือ การทำให้ความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนระหว่างชาวบ้านด้วยกันเองต้องลดน้อยถอยลง กระทั่งเชื่อได้ว่าหากไม่มีวัฒนธรรมการผลิตแบบเกษตรดั้งเดิมหลงเหลืออยู่บ้างแล้ว ดูเหมือนว่าชุมชนชาวนาจะก้าวไปสู่วิถีการผลิตแบบเกษตรแผนใหม่ได้โดยไม่จำเป็นต้องสร้างความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน รูปการณ์ทางความคิดแบบราชการเช่นนี้จะเริ่มมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ แล้ว โดยเฉพาะในวารสาร ‘ศรัทธมราษคึกษา’ ซึ่งราชการใช้เป็นสื่อกลางในการเผยแพร่ความรู้สมัยใหม่สู่ชุมชนนั้น มีข้อวิพากษ์วิจารณ์ของข้าราชการถึงลักษณะการทำนาของชาวนาแห่งกลุ่มทะเลสาบที่มักจะทำกันอยู่เป็นหย่อมๆว่าแต่ละหย่อมจะกระจุกกันอยู่อย่างแออัด ทำให้ไม่สามารถขยายพื้นที่การผลิตและไม่สามารถแบ่งสรรทรัพยากรน้ำได้อย่างทั่วถึง ทั้งที่ในเส้นทางการผลิตที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษแล้ว การทำ การผลิตในลักษณะนี้จะช่วยพวกเขาได้ ทั้งในแง่ของการกระจายความเสี่ยงจากภัยธรรมชาติ และร่วมมือป้องกันภัยจากสังคม เช่น แมลง สัตว์ป่า ฝูสาว โจรผู้ร้าย และนักเลงต่างถิ่น เป็นต้น

ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมาแล้วที่แบบแผนการเกษตรแผนใหม่ เริ่มเข้าเกาะกุมความรู้สึกนึกคิดและสร้างความหวังให้ชาวนาแห่งกลุ่มทะเลสาบ ด้วยพฤติกรรมการณ์ส่งเสริมของข้าราชการและการชี้ชวนสนับสนุนอย่างเข้มข้นของรัฐบาล ขณะที่ความหวังใหม่

ก่อนหน้านั้นระบบแผนการเกษตรแบบดั้งเดิมลงทีละน้อย รัฐบาลก็ได้นำเสนอกลจักรตัวใหม่ซึ่งปรากฏเป็นรูปธรรมเด่นชัดขึ้นในวงจรของการเพาะปลูก กลจักรตัวใหม่ในโครงสร้างใหม่นี้คือ 'องค์กรธุรกิจทางการเกษตร' ซึ่งแผ่สาขาจากธุรกิจระดับชาติลงมาสู่ชุมชน ชาวนาอย่างรวดเร็ว ปู่เคมีที่องค์กรธุรกิจดังกล่าวจัดสรรผ่านมาทางสถาบันการเมืองและระบบราชการในนามของ 'ปุ๋ยเกษตรสงเคราะห์' เริ่มมีมากขึ้นในช่วงทศวรรษ ๒๕๒๐ รถไถเดินตามหรือ 'ควายเหล็ก' ก็เข้ามาสู่ความนิยมของชาวนาอย่างรวดเร็วในทศวรรษเดียวกันนี้ เนื่องจากสนนราคาในการซื้อหาและราคาค่าจ้างไม่แพงมากนัก ทำให้พวกเขาารู้สึกว่าความหวังที่รัฐบาลสร้างขึ้นมาจากนโยบายการเกษตรแผนใหม่นั้นเป็นความหวังที่พอจะจับต้องได้

ควรกล่าวเพิ่มเติมด้วยว่าความรู้สึกว่า 'แพง' หรือ 'ไม่แพง' ในราคาซื้อหาหรือค่าจ้างรถไถเดินตามนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับโอกาสในการแสวงหาเงินตราของพวกเขาด้วย กล่าวคือ การที่พวกเขารู้สึกว่าราคาซื้อและราคาจ้างรถไถเดินตามไม่แพงมากนัก หรืออยู่ในระดับราคาที่พอจะซื้อหรือจ้างได้ ก็เพราะพวกเขาเริ่มยอมรับในอำนาจ มองเห็นความสำคัญ และมีเงินตราใช้จ่าย กล่าวอย่างถึงที่สุดก็เพราะในขณะนั้นพวกเขามีช่องทางในการหาเงินตราที่หลากหลายมากขึ้นแล้วนั่นเอง ช่องทางหรือโอกาสที่ว่านี้ส่วนใหญ่จะอยู่ในชุมชนเมือง เช่น กรรมการทางรถไฟ กรรมการท่าเรือ หรือการขายแรงงานในลักษณะอื่นๆ เป็นต้น

จะอย่างไรก็ตาม การช่วยเหลือจากรัฐบาลในทุกกรณีชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบไม่ได้คิดรวมเข้าไปเป็นต้นทุนในการผลิตด้วย ยังผลให้ชาวนาในหลายพื้นที่คิดว่าพวกเขาได้ผลตอบแทนจากการผลิตอย่างเหมาะสมเพียงพอ วิธีคิดเช่นนี้เป็นวิธีคิดภายใต้ความสัมพันธ์แบบพึ่งพิง ซึ่งถ้าหากผู้ให้การพึ่งพิงปฏิเสธที่จะรับภาระต่อไป พวกเขา ก็จะไม่สามารถยืนอยู่ได้ด้วยตัวเอง ดังเช่นที่ชาวนาทุ่งระโนดได้พึ่งพิงต้นทุนน้ำจืดของการชลประทานมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ ต้องประสบปัญหาหน้าจืดในทะเลสาบไม่พอเพียงในปลายทศวรรษ ๒๕๒๐ ส่งผลให้เกิดการอพยพออกไปขายแรงงานนอกชุมชนครั้งใหญ่ในทศวรรษ ๒๕๓๐ โดยทิ้งที่นาไว้กับนายทุนนาทุ่งในลักษณะของการขาย จำนอง หรือให้เช่า อาจมีบ้างบางส่วนที่ยังทำการผลิตอยู่ในพื้นที่เดิมซึ่งพวกเขาได้เปลี่ยนนาข้าวเป็นนาทุ่งไปแล้วเช่นกัน กระทั่งความขัดแย้งระหว่างชาวนาข้าวกับชาวนาทุ่งได้ปะทุขึ้นในปี ๒๕๓๑ เมื่อนาทุ่งเริ่มเสื่อมสภาพจนไม่อาจใช้ประโยชน์ได้อีกในช่วงต้นๆของทศวรรษ ๒๕๔๐ นี้เองที่ความขัดแย้งดังกล่าวเริ่มจะลดความรุนแรงและสร้างชาลง

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่เคลื่อนย้ายคู่สัมพันธ์จากชาวนากับชาวนาไปสู่ชาวนากับรัฐบาลและองค์กรธุรกิจนั้น ถึงที่สุดแล้วได้กลายเป็นต้นทุนที่บานปลาย และส่งผลให้การผลิตของชาวนาเข้าสู่หม้อบได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ความสัมพันธ์

(ทางการผลิต) เช่นนี้ทำให้วัฒนธรรมการแลกเปลี่ยนต้องเปลี่ยนโฉมไปด้วยอย่างสิ้นเชิง การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบดั้งเดิมที่ค่อยๆ พัฒนาค่อยๆ ไล่สู่ ‘การออกไปกินวาน’ และ ‘ออกไปจ้าง’ ในช่วงทศวรรษ ๒๔๓๐-๒๕๐๐ (ช่วงปลายของยุคเปลี่ยนผ่าน) ได้เปลี่ยนไปเป็นการเกิดขึ้นของอาชีพ ‘ลูกจ้าง’ อย่างเต็มรูปแบบ ‘ของสมนาคุณ’ ที่ ‘พวกเก็บข้าวจ้าง’ เคยพึงพอใจที่จะรับเมื่อช่วงทศวรรษ ๒๔๔๐-๒๔๕๐ (ช่วงต้นของยุคเปลี่ยนผ่าน) ดูเหมือนจะเป็น ‘คำตอบแทน’ ที่ไม่ยุติธรรมเสียแล้ว หลังทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมา คำตอบแทนแรงงานที่พวกเขาพึงใจจะต้องอยู่ในรูปแบบของพระเจ้าเงินตรา เพราะข้าวของเหล่านั้นแม้ว่าไม่สามารถผลิตได้เองและเป็นสิ่งที่จำเป็นต้องกินต้องใช้ แต่เพียงมีเงินเท่านั้นใครก็สามารถหาซื้อสิ่งที่ต้องการได้จากตลาดทั่ว ๆ ไป

สำนักเช่นนี้ถูกสนับสนุนด้วยเส้นทางการคมนาคมที่ได้รับการพัฒนาให้เจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว มีการตัดถนนหลายสายเข้าสู่ชุมชน มีเรือเมล์โดยสารมากขึ้นจนสามารถเชื่อมโยงชุมชนริมทะเลสาบได้ทุกทิศทาง และกลายเป็นธุรกิจการขนส่งที่ต้องแข่งขันกันมากในช่วงทศวรรษ ๒๕๑๐-๒๕๒๐ เช่น จัดให้มีของที่ระลึกหรือของชำร่วยแจกแถมให้เป็นสินน้ำใจสำหรับผู้โดยสารที่มาใช้บริการ เป็นต้น ปริมาณของผู้โดยสารและประเภทของสินค้าที่ผู้โดยสารนำไป-กลับระหว่างชุมชนมีจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เรือเมล์ต้องขึ้นค่าโดยสารและค่าระวางบรรทุกตามจำนวนของสินค้า (ในขณะที่ช่วงแรกๆ จะคิดเฉพาะค่าโดยสารแต่ไม่คิดค่าระวางบรรทุก) สภาพเช่นนี้ทำให้ชาวนาในชุมชนพบช่องทางใหม่และผันตัวเองไปเป็นพ่อค้าแม่ค้า ทำหน้าที่เป็นคนกลางในการแลกเปลี่ยนผ่านระบบเงินตราระหว่างเมืองกับชุมชนของตนเอง

สภาพพื้นที่อันหลากหลายของบริเวณลุ่มทะเลสาบที่มีทั้งเขตเขาควน เขตทุ่งราบ และที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเล ซึ่งเป็นที่มาของผลผลิตอันแตกต่างและเคยเป็นเอกลักษณ์ของชุมชนทั้งสามหมู่ คือหมู่เขาหรือหมู่เหนือในเขตเขาควน หมู่ทุ่งหรือหมู่นาในเขตทุ่งราบ และหมู่เลหรือหมู่นอกในเขตที่ราบลุ่มชายฝั่งทะเล ความหลากหลายของพื้นที่ ความแตกต่างของผลผลิต และเอกลักษณ์ของชุมชนในแต่ละหมู่ ในยุคนี้ดูเหมือนจะไม่ใช่ว่าปัจจัยสำคัญของการแลกเปลี่ยนพึ่งพากันอีกต่อไป เพราะชุมชนชาวนาหรือหมู่ทุ่ง (รวมถึงหมู่เขาหรือหมู่เหนือและหมู่เลหรือหมู่นอกด้วย) สามารถซื้อหาสินค้าที่ต้องการทุกอย่างได้ในตลาด ไม่ว่าจะเป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นเองในบริเวณลุ่มทะเลสาบ สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ หรือที่นำเข้ามาจากต่างประเทศ

ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนที่ปราศจากเยื่อใยเช่นนี้ ย่อมสะท้อนถึงความเปราะบางของสายใยสัมพันธ์ระหว่างชาวนาผู้เปลี่ยนไปกับญาติมิตรหรือ

ชุมชนที่เปลี่ยนแปลง วันนี้ชาวนาผู้โดดเดี่ยวในนาว่างเปล่า คนที่เสาะเร่ร่อนอยู่ในกัมมะพายไพล่ อาจจะตัดสินใจละทิ้งพื้นนาและชุมชนได้อย่างง่ายดาย

๓) ความสัมพันธ์ทางสังคม

การเติบโตและหยั่งรากลงสู่ท้องถิ่นแห่งลุ่มทะเลสาบอย่างลึกซึ้งของระบบราชการได้ขยายกิ่งก้านสาขาเข้ามาสู่ชุมชนชาวนาอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้น ทั้งโดยรูปแบบของการปกครองส่วนท้องถิ่น โรงเรียน สถานือนามัย ตลอดจนพัฒนาการแขนงต่างๆ ผลพวงของการแลกเปลี่ยนผ่านระบบตลาดทำให้เกิดชนชั้นใหม่ขึ้นในโครงสร้างของชุมชนชาวนา คนกลุ่มดังกล่าวได้แก่ ข้าราชการ เช่น ครู ตำรวจ เจ้าหน้าที่อนามัย นักพัฒนา ฯลฯ และชาวนานายทุนน้อย เช่น พ่อค้า แม่ค้า เจ้าของโรงสีขนาดเล็กและกลาง ฯลฯ ขณะที่ผู้นำชุมชน เช่น กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และผู้ช่วยหรืออาสาสมัครในระดับต่างๆ แม้ว่าจะเป็นตัวแทนมาจากชาวบ้าน แต่ก็มีภาพลักษณ์เป็นข้าราชการหรือกลไกของระบบราชการด้วย ชนชั้นใหม่เหล่านี้ได้กลายเป็นต้นแบบของวิถีชีวิตสมัยใหม่ที่เข้าถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองได้ก่อนชาวบ้าน เพราะพวกเขาสัมพันธ์อยู่กับรัฐ เมือง และชุมชนอื่นๆ อย่างใกล้ชิด มีโอกาสอ่านหนังสือพิมพ์ ฟังวิทยุ และมักจะมีเครื่องใช้ไฟฟ้าใช้เป็นคนแรกๆ ของหมู่บ้าน

คนกลุ่มนี้จึงมีภาพลักษณ์เป็นผู้นำตามธรรมชาติไปโดยปริยายและกลายเป็นแบบอย่างของชีวิตที่ประสบความสำเร็จ ซึ่งชาวนาที่ยังวนเวียนอยู่ใน 'กำพืดเดิม' จำต้องหามองอย่างวาดความหวัง และนี่คือโครงสร้างของความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบใหม่ที่ทำให้ชาวนายอมรับที่จะมี 'นาย' เพิ่มขึ้นในชุมชน

ในห้วงเวลาเดียวกันนี้ บุตรหลานของชุมชนซึ่งเคยเข้าศึกษาในระบบการศึกษาสมัยใหม่ก็ได้จบการศึกษาออกมา และหลุดพ้นจากสภาพของชาวนาไปประกอบอาชีพข้าราชการ กลุ่มคนรุ่นใหม่เหล่านี้เป็นแบบอย่างที่ดีที่ชาวนาใช้อ้างอิงเพื่อสร้างแรงทะเยอทะยานให้แก่บุตรหลานรุ่นต่อไป พวกเขากลายเป็นแบบอย่างแห่งความสำเร็จหรือ 'หน้าตา' ที่ครอบคลุมนครและชุมชนภาคภูมิใจ ดังที่สะท้อนให้เห็นอยู่เนืองๆ จากหนังสือ 'ที่ระลึกงานศพ' ซึ่งมักจะกล่าวถึงความสำเร็จของผู้ตายในการส่งบุตรหลานออกไปประสบความสำเร็จ ทั้งด้านการศึกษาและหน้าที่การงาน การบวชเรียนซึ่งเคยเป็นช่องทางสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสถานภาพมาตั้งแต่โบราณ กลายเป็นทางเลือกสุดท้ายในชุมชนไปอย่างง่ายดายในทศวรรษ ๒๕๒๐ และกลายเป็นหนทางที่ชาวนาไม่ปรารถนาให้บุตรหลานเลือกอีกเลยในทศวรรษต่อมา

ความนิยมในการบวชเรียนที่ลดจำนวนลงแทบจะโดยสิ้นเชิงนั้น นอกจากจะสะท้อนให้เห็นประสิทธิภาพของการศึกษาสมัยใหม่แล้ว ในทางกลับกันก็ยังเป็นดัชนีชี้ถึงการสูญเสียบทบาทนอกโลกพระธรรมของวัดและพระสงฆ์ซึ่งเคยยิ่งใหญ่อยู่ในอดีตลงโดยสิ้นเชิงอีกด้วย

บทบาทสำคัญของพระสงฆ์ในยุคนี้จึงอยู่ที่ผู้นำทางพิธีกรรมเป็นด้านหลัก อย่างไรก็ตาม การที่วัดและพระสงฆ์เคยมีพื้นฐานความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นกับชุมชนมาตั้งแต่โบราณ ชาวนาจึงยังใช้วัดเป็นต้นทุนสำหรับการศึกษาศาสนาใหม่ ด้วยการส่งลูกหลานออกไปเรียนหนังสือแล้วอาศัยอยู่กับพระสงฆ์ที่เป็นครูญาติ (หรือเป็นลูกหลานของชุมชน) ในแง่นี้ ระบบความสัมพันธ์ที่เป็นเอกลักษณ์ของชุมชนลุ่มทะเลสาบทั้งระบบเครือญาติและระบบเกลา-ดอง จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ถูกนำมาใช้ลดต้นทุนที่เป็นเงินตรา เหมือนกับที่เคยใช้แทนต้นทุนในการผลิตและการแลกเปลี่ยน

ปรากฏการณ์เช่นนี้ชี้ให้เห็นว่า แม้การเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบจนแทบจะไม่เหลือร่องรอยเดิมใดๆอีกแล้วในทศวรรษ ๒๕๓๐ แต่ระบบเครือญาติก็ยังคงเป็นระบบที่มีประสิทธิภาพอยู่ไม่น้อย เหตุที่ระบบเครือญาติยังดำรงอยู่ได้ท่ามกลางโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจที่บิดเบี้ยวเช่นนี้ ก็เพราะผู้คนแห่งลุ่มทะเลสาบได้มีสำนึกอยู่แล้วอย่างเหนียวแน่นมั่นคง

ถึงกระนั้น ภายในชุมชนเองในบางสถานการณ์ดูเหมือนประสิทธิภาพของระบบเครือญาติจะเบาบางลงไม่น้อย เนื่องจากมักจะเกิดความขัดแย้งในเรื่องกรรมสิทธิ์ที่ดินกันใหญ่ เครือญาติโดยสายเลือดอยู่เสมอ อำนาจของผู้เฒ่าตามประเพณีเริ่มสาบสูญได้ไม่น้อยลง ผู้อาวุโส คิลปิน หรือหมอพื้นบ้านก็อาจจะกลายเป็นเหยื่อของความขัดแย้งได้ไม่ยาก หากเสนอตัวเข้าไปเป็นตัวกลางไกล่เกลี่ยความขัดแย้งดังกล่าว สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงสำนึกในระบบอาวุโสที่เริ่มเจือจางลงเนื่องจากระบบครอบครัวเดี่ยวได้ขยายตัวเพิ่มมากขึ้น

ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกิดขึ้นในขณะที่ชุมชนชาวนาเริ่มอ่อนเปลี้ยเพลียแรง (เพราะการพึ่งพารัฐและตลาด) ความจำเป็นใหม่ๆในชีวิตที่เกิดจากโครงสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ทำให้ปัญหารายได้เป็นปัญหาประการเดียวในชีวิตที่ชาวนาเชื่อว่า หากสามารถแก้ไขได้ก็จะส่งผลดีต่อทุกๆกรณี การแสวงหาเงินตราจึงเริ่มให้ความสำคัญกับความชอบธรรมในวิธีการน้อยลง จึงเป็นที่มาของปัญหาสังคมอีกมากมายที่เป็น 'ปัญหาโลกแตก' ของสังคมใหม่อยู่ในขณะนี้ ไม่ว่าจะเป็นการแย่งชิงทรัพยากร (เช่น ชาวนาข้าวกับนาทุ่งเมื่อทศวรรษ ๒๕๓๐) ปัญหาผู้หญิงอพยพออกไปประกอบอาชีพโสเภณี (โดยเฉพาะในเมืองท่องเที่ยว เช่น หาดใหญ่ และเมืองทางฝั่งทะเลอันดามัน) ปัญหาเจ้าพ่ออิทธิพล ปัญหาโจรเล็กโจรน้อย ปัญหามือปืนรับจ้าง ปัญหาฆาตกรรมจำแลง ปัญหายาเสพติด ปัญหาอุบัติเหตุ เป็นต้น

ดูเหมือนการล่มสลายของชุมชนชาวนาจะผกผันกับปัญหาสังคมอย่างไม่มีทางปฏิเสธได้ เหมือนที่ใครเคยกล่าวไว้นั่นแหละว่า ความกร้าวแกร่งของจิตใจจากวิถีดั้งเดิมของชุมชนชาวนา ผนวกกับความสิ้นไร้ท่ามกลางโครงสร้างของสังคมและเศรษฐกิจแบบแผนใหม่ ทำให้

มือเป็นรับจ้างและนักก่อสร้างอาชีพรุ่งใจถึงก้าวออกมาจากชุมชนชาวนาด้วยแถวอันยาวเหยียดทีเดียว

๔) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

ใน ๒ ยุคก่อนหน้านี้นี้ กล่าวได้ว่ากวีชนชั้นปกครองและพระสงฆ์มีบทบาทต่อทิศทางและอัตลักษณ์ของวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบสงขลาอย่างไม่อาจปฏิเสธได้ ขณะที่กวีชาวบ้านส่วนหนึ่ง เช่น แดง นักปราชญ์ เลือ ดอนคัน ปาน ชีช้าง ฯลฯ แม้พวกเขาได้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมมาตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ แต่ทิศทางของการสร้างสรรค์เนื้อหาทางวรรณกรรมของกวีกลุ่มนี้ก็มิอาจสลัด “แนวคิด” ที่ทำหน้าที่เผยแพร่อุดมการณ์ของศาสนาและอุดมการณ์รัฐไทยแบบที่กวีชนชั้นปกครองและกวีพระสงฆ์มีได้ ทั้งนี้ก็เพราะอิทธิพลทางการศึกษาซึ่งกวีชาวบ้านได้รับจากพระสงฆ์และระบบการศึกษาสมัยใหม่เป็นอิทธิพลที่สามารถฝังรากลงในระบบความคิดและจิตสำนึกอย่างลึกซึ้งขึ้นทุกขณะ

อย่างไรก็ดี ท่ามกลางการถูกครอบงำทางระบบความคิดและจิตสำนึกที่ส่งผลลึกถึง “แนวคิด” ในวรรณกรรมท้องถิ่นดังกล่าวนี้ ก็ใช้ว่าจะส่งผลให้อัตลักษณ์ของกวีชาวบ้าน โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นต้นมาเกิดขึ้นไม่ได้ ทั้งนี้เมื่อพิจารณาวรรณกรรมในยุคนี้โดยรวมเราก็พบว่าคุณูปการประการสำคัญที่กวีชาวบ้านมีต่อวัฒนธรรมวรรณกรรมในลุ่มทะเลสาบสงขลาก็คือโครงเรื่องวรรณกรรมใหม่ๆ บรรยายภาค บุคลิกและพฤติกรรมใหม่ๆ ของตัวละครที่เปลี่ยนแปลงไปพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมชี้ให้เห็นการหลุดพ้นออกมาจาก “ชนบ” และ “ตัวแบบ” ในระดับหนึ่ง อันเป็นผลจากการเปลี่ยน “มุมมอง” จากการมองมุมสูงในแบบการมองของชนชั้นปกครองและพระสงฆ์มาสู่การมองในแนวระนาบกว้างอันเป็นมุมมองภายในของชาวบ้านเอง ผลก็คือพื้นฉากที่เป็นชุมชนเล็กชุมชนน้อยจริงๆ ปรากฏในวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบยุคทศวรรษที่ ๒๕๐๐ มากขึ้นจนในที่สุด จากเหล่านี้ก็เปิดพื้นที่ให้กับตัวละครที่เป็นชาวบ้านทั่วไปมีบทบาทต่อท้องเรื่องของวรรณกรรมมากขึ้น แม้ว่าแนวคิดและภาษาจะยังคงร่องรอยของการสืบทอดสานต่ออุดมการณ์แบบพระพุทธศาสนาและอุดมการณ์รัฐอยู่เช่นเดิมก็ตาม

กระนั้นก็ดี จำเป็นต้องกล่าวไว้ด้วยว่า ระหว่างอุดมการณ์พระพุทธศาสนาและอุดมการณ์รัฐดังกล่าวนี้ อุดมการณ์รัฐดูเหมือนจะสามารถครอบครองพื้นที่ในวรรณกรรมของชาวบ้านได้มากกว่า กวีพระสงฆ์รุ่นใหม่ๆ เองก็สร้างสรรค์วรรณกรรมออกมาในทิศทางดังกล่าวนี้ หลักการทางพระพุทธศาสนาถูกนำมาเชื่อมร้อยกับหลักการทางการเมืองการปกครองกระทั่งอาจกล่าวได้ว่าหลักธรรมได้กลายไปเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมอุดมการณ์การปกครองไปในที่สุด โดยเฉพาะในยุคของการสร้างชาติสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์

ในวรรณกรรมของกวีเหล่านี้การปลูกฝังแนวคิดพุทธศาสนิกชนที่ดีจึงมุ่งกล่อมเกลาพฤติกรรมที่ดีให้แก่ชาวนาเพื่อความพร้อมสำหรับการผลิตและการบริโภคในตลาดทุนนิยม และความเป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ซึ่งจะส่งผลสะท้อนกลับถึงความมั่นคงของชาติไทยต่อไป เกิดวรรณกรรมที่พยายามเน้นย้ำให้เห็นพิษภัยของการพนัน การดื่มสุรา ความเกียจคร้าน และการไม่รักชาติขึ้นเฉพาะเรื่องเฉพาะประเด็น บางครั้งก็ยกชาวบ้านที่ล้มเหลวขึ้นมาเป็นตัวเอกในวรรณกรรมเพื่อสะท้อนให้เห็นความต่ำต้อยและยากไร้เพราะวิถีชีวิตที่ไม่ทำการผลิตของชาวบ้านเหล่านี้

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๐๐ ขณะที่กวีชาวบ้านมีบทบาทในการสร้างสรรค์วรรณกรรมลุ่มทะเลสาบมากขึ้นนี้ ในทิศทางเดียวกัน กวีที่เป็นข้าราชการรุ่นใหม่ โดยเฉพาะข้าราชการครูซึ่งเป็นผลผลิต/ผลตอบแทนจากการศึกษาสมัยใหม่ที่ได้รับการยอมรับมากขึ้นตั้งแต่ปลายทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมาก็ได้สร้างสรรค์งานวรรณกรรมขึ้นมามากเช่นเดียวกัน โอกาสที่มากกว่าคนทั่วไปในการเดินทางโดยการคมนาคมสมัยใหม่ที่พัฒนามากขึ้นทำให้ข้าราชการกลุ่มนี้ได้รู้เห็นท้องถิ่นที่อยู่ไกลจากท้องถิ่นเดิมออกไป และมองเห็นกิจกรรมอันหลากหลาย ในยุคนี้วรรณกรรมนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลาส่วนใหญ่จึงเป็นผลงานของกวีข้าราชการเหล่านี้ ขณะเดียวกัน แนวคิดที่ปรากฏในวรรณกรรมนิราศก็มีทิศทางเปลี่ยนไปสู่การให้ความสำคัญกับอุดมการณ์ของรัฐที่ส่งผ่านมาอย่างตรงไปตรงมาทางกลไกของราชการ บทบาทของโรงเรียนถูกย้ำเน้นในฐานะศูนย์กลางของชุมชน ขณะที่ชนบของการแต่งนิราศซึ่งเคยเป็นอัตลักษณ์ของนิราศลุ่มทะเลสาบสงขลามานยุคเปลี่ยนผ่านก็ค่อยๆ หวนกลับไปสู่ชนบทเก่าแก่ซึ่งกวีส่วนกลางเคยใช้เมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาส่งทอดมาถึงยุคต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งเป็นชนบที่การศึกษาสมัยใหม่อนุรักษ์และปลูกฝัง โดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ ๒๕๑๐ มาการเดินทางตามรอยชนบทนิราศแบบอนุรักษนิยมจากส่วนกลาง (ผ่านทางการศึกษา) นี้ส่งผลให้วรรณกรรมนิราศของข้าราชการเหล่านี้มีคุณค่าในฐานะบันทึกทางสังคมน้อยมาก

ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับวรรณกรรมเหล่านี้สะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเศรษฐกิจที่ผันแปรไปอย่างแยกไม่ออก การเกิดขึ้นของกวีข้าราชการรุ่นใหม่จำนวนมากสะท้อนถึงความเปลี่ยนแปลงที่กลุ่มข้าราชการเติบโตขึ้นมาเป็นกลุ่มผู้นำในชุมชนกลุ่มใหม่และกลายเป็น “ตัวแบบ” ของความทันสมัยและความสมบูรณ์แบบของชีวิตสมัยใหม่สามารถ “เข้าถึง” มาตรฐานและความถูกต้องของข่าวสารและความรู้ได้เร็วและใกล้ชิดกว่า ขณะที่ตัวละครที่เป็นชาวบ้านซึ่งเข้าไปมีพื้นที่ในวรรณกรรมมากขึ้นก็เป็นผลมาจากการที่กวีมองว่าตัวละครเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่สมควรต้องถูกกล่อมเกลาเสียใหม่ด้วยอุดมการณ์สังคม

และเจ้าราชวงศ์สมัยใหม่ ทำให้การเปิดพื้นที่ที่ได้เคยมีจับกุมจับกุมไปในช่วงเวลานั้นของชาวนาโดยตรง

บทบาทและสถานะภาพของกลุ่มผู้นำใหม่อย่างข้าราชการเหล่านี้ยังส่งผลให้การสร้างสรรค์วรรณกรรมยุคหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ เป็นต้นมาเปลี่ยนโฉมหน้าไปขนานใหญ่ด้วย กล่าวคือ เมื่อกระแสของวรรณกรรมสมัยใหม่ในภาคกลางเร่งเร็วขึ้น วรรณกรรมกระแสหลักของภาคกลางเคลื่อนคลายไปเป็นวรรณกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตก และวรรณกรรมกลายเป็น "สินค้าทางวัฒนธรรม" กลุ่มข้าราชการก็สามารถเข้าถึงโน้ตส์เหล่านี้ได้เร็ว และเป็นคนกลุ่มแรกๆ ที่ปรับเปลี่ยนขนบของการสร้างสรรค์ รูปธรรมนี้เห็นได้ชัดจากการเกิดขึ้นของกลุ่มนักเขียนกลุ่ม "นาคร" ซึ่งเป็นแหล่งรวมของข้าราชการและนักศึกษาเมื่อทศวรรษ ๒๕๒๐ ที่หันไปสร้างสรรค์วรรณกรรมในขนบของวรรณกรรมภาคกลางสมัยใหม่กันอย่างจริงจังจนกระทั่งปัจจุบัน ปรากฏการณ์นี้จึงย่อมสะท้อนให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและการเคลื่อนเปลี่ยนของชุมชนชาวนารอบลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ไม่อาจแยกออกจากความเปลี่ยนแปลงและกระแสการเคลื่อนเปลี่ยนของภาคกลางได้อีกต่อไป

ทศวรรษ ๒๕๑๐ การส่งเสริมและการพัฒนาจากภาครัฐได้ถูกส่งมาถึงอย่างเข้มข้น ในขณะที่ปัจจัยเร่งอันหลากหลายซึ่งได้เริ่มต้นมาก่อนแล้วตามลำดับได้ทำหน้าที่ของมันอย่างเสร็จสิ้นสมบูรณ์ในยุคนี้ ไม่ว่าจะเป็นการเริ่มปลูกยางพาราครั้งแรกขึ้นที่กันตัง (จ.ตรัง) เมื่อปี ๒๔๔๒ การจำกัดสิทธิที่ทำกินของคนต่างด้าวในทศวรรษ ๒๔๖๐ ซึ่งมีผลกระทบต่อระบบผลิตข้าวของคนจีน ทำให้คนจีนเปลี่ยนจากการผลิตมาเป็นผู้ค้าขาย ก่อนจะส่งผลให้มีการบุกเบิกที่ดินเป็นสวนยาง และเริ่มปลูกยางอย่างจริงจังในบริเวณลุ่มทะเลสาบ (โดยอาศัยทุนจากการประกอบธุรกิจและประสบการณ์ในการทำสวนยางจากมลายา) สงครามเกาหลีเมื่อปี ๒๔๙๓ ที่ส่งผลให้ยางพารามีราคาสูงขึ้นในฐานะของวัตถุดิบที่จะใช้ผลิตยุทธปัจจัย การให้เอกสิทธิ์ที่ดินในปี ๒๔๘๐ ถนนรถยนต์สายพัทลุง-หาดใหญ่ ซึ่งเริ่มสร้างด้วยเงินช่วยเหลือของสงครามโลกครั้งที่ ๒ เมื่อปี ๒๔๘๕ (แต่อนุญาตให้ใช้อย่างเป็นทางการในทศวรรษ ๒๕๐๐) กองทุนสงเคราะห์สวนยางที่เริ่มขึ้นในปี ๒๕๐๓ ถนนสายนครศรีธรรมราช-ระโนด-สงขลาซึ่งเปิดใช้ในปี ๒๕๑๖ รวมตลอดถึงการส่งเสริมสุขภาพโดยกระทรวงสาธารณสุข (โรงพยาบาลสงขลาเปิดเมื่อปี ๒๔๘๐) ซึ่งล้วนแต่ส่งผลให้วิถีคิดและทัศนคติที่มีต่อวิถีการผลิตและวิถีแห่งวัฒนธรรมของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเปลี่ยนแปลงไป วิถีคิดและทัศนคติเพื่อการค้าได้เข้ามาแทนที่วิถีคิดและทัศนคติของสังคมเกษตรในลัดสวนที่เข้มข้นขึ้นตามลำดับ และทุกอย่างเริ่มถูกตีมูลค่าเป็นราคาแม้กระทั่ง 'คุณค่าแห่งความดีงาม'

ท่ามกลางช่วงเวลาที่ยังจำต่างๆ ทั้งโดยรูปธรรมและนามธรรมได้เริ่มมีบทบาทอย่างชัดเจน ความคิดความเชื่อของผู้คนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไปดังที่ปรากฏเป็นรูปธรรมในวรรณกรรม ไม่ว่าจะเป็นแนวโน้มของการเติบโตของนักประพันธ์ที่เป็นข้าราชการรุ่นใหม่ ขนบของการแต่งวรรณกรรมนิราศที่ย้อนกลับไปสู่ยุคทองของนิราศสมัยอยุธยา ตลอดจนถึงการให้ความสำคัญกับชาวบ้านในฐานะตัวละครเอกที่ต้องกล่อมเกล่าปลูกฝังทัศนคติสมัยใหม่ และการเกิดขึ้นของ “กลุ่มนาคร” กลุ่มนักประพันธ์ร่วมสมัยที่ยึดเอาขนบการสร้างวรรณกรรมแบบตะวันตกจากภาคกลางมาใช้ในทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา อันเป็นการร่วมกระแสนการสร้างสรรค์วรรณกรรมในฐานะ “สินค้าทางวัฒนธรรม” ของตะวันตก (ผ่านมาทางภาคกลาง) เราสามารถสรุปและเรียกลักษณะเศรษฐกิจในช่วงเวลานี้ได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่าเป็นการ ‘ผลิตเพื่อขาย เหลือจากขายไว้ใช้ไว้กิน’ ในช่วงแรกๆ ก่อนจะพัฒนาอย่างเข้มข้นมาเป็นการ ‘การผลิตเพื่อขาย และซื้อใช้ซื้อกิน’ ในลำดับต่อมา ในขณะที่ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรม (ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับวิถีการผลิต) จะเป็นแบบ ‘ออกปากจ้าง สร้างทุนกำไร’

๔. บทสรุป

การศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ ที่เป็นการสังเคราะห์เรียบเรียงมาจากการทำวิทยานิพนธ์จำนวน ๕ เรื่อง และจากการศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นที่เกี่ยวข้องอีก ๒ เรื่อง ทำให้สามารถเข้าใจถึงพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณนี้ได้ชัดเจนในระดับหนึ่ง ภาพที่ปรากฏนั้นจะไม่เหมือนกับการค้นพบหรือข้อสรุปต่าง ๆ ที่เคยศึกษากันมาแล้วในภูมิภาคอื่น รวมทั้งภาพส่วนใหญ่ก็อาจไม่ค่อยสอดคล้องกับผลงานการค้นคว้าในภาคีได้ร่วมสมัยขึ้นอื่นๆ เช่นเดียวกัน

ในที่นี้จะขอสรุปภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์เป็น ๔ ประเด็น คือ

พื้นฐานเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณนี้สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้ในระดับหนึ่ง เพราะมีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ทั้งในเขตป่าเขา ที่ราบ และทะเลสาบ อย่างไรก็ตาม แต่เดิมการผลิตของหมู่บ้านก็ไม่ได้แบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะตามสภาพพื้นที่ดังกล่าว หากในแต่ละส่วนต่างมีการผลิตหลายอย่างเพื่อความเพียงพอในการดำรงชีพรวม ๆ กันไป ความขาดแคลนและความอุดมสมบูรณ์ของแต่ละเขตได้ชดเชยให้แก่กันอย่างลงตัวด้วยการแลกเปลี่ยนปัจจัยพื้นฐานตามความจำเป็น และแม้ว่าพื้นที่ดังกล่าวจะมีความสัมพันธ์ทางด้านการค้ากับภายนอกมานานแล้ว แต่ในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ ชาวบ้านก็เคลื่อนไหวตอบรับกิจกรรมดังกล่าวน้อยมาก ทั้งนี้ก็เพราะมีข้อจำกัดทั้งในเรื่องของพลังการผลิต เทคโนโลยี และความรู้ต่าง ๆ ที่ยังล้าหลัง ตลอดจนไม่มีแรงจูงใจใหม่ ๆ นอกจากยึดมั่นในศาสนาและไสยศาสตร์อย่างเหนียวแน่น

เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่ได้มีอุดมการณ์แบบพอเพียงที่สืบเนื่องเป็นภาพนิ่งเชิงทฤษฎี หากมีความเคลื่อนไหวปรับตัวอยู่ตลอดมาตามแรงผลักดันจากภายในและภายนอกที่เริ่มเข้มข้นมากขึ้นตั้งแต่ประมาณทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา พัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงแยกไม่ออกกับระบบตลาดที่ชาวบ้านให้การต้อนรับมากขึ้นตามโอกาส ด้วยเหตุนี้ ลักษณะการผลิตจึงเริ่มแบ่งออกเป็น ๓ ลักษณะเด่นชัดขึ้นระหว่าง ชาวสวน ชาวนา และชาวประมง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นแบบค่อยเป็นค่อยไป ดังจะเห็นได้จากสำนึกเกี่ยวกับค่านิยมดังกล่าวของชุมชนที่สะท้อนอยู่ในงานวรรณกรรมว่าได้สัมพันธ์อยู่กับระบบตลาดมากขึ้น จนกระทั่งภายหลังทศวรรษ ๒๕๑๐ มาแล้ว ชุมชนชาวสวนก็สามารถปรับตัวเข้ากับระบบทุนได้ดีขึ้น ในขณะที่ชาวนา และประมงเริ่มมีฐานะตกต่ำลงจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและการที่ต้องพึ่งพาปัจจัยการผลิตและตลาดภายนอกมากเกินไป

ลักษณะวัฒนธรรมชุมชนทั้งในด้านความสัมพันธ์ทางการผลิต การแลกเปลี่ยน รวมถึงความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ตลอดจนการมีน้ำใจแบ่งปันผลผลิตก่อน ทศวรรษ ๒๕๑๐ นั้น ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความจำเป็นในวิถีการดำรงชีพ มากกว่าเป็นวัฒนธรรมเชิงคุณค่าที่เป็นอุดมการณ์ลอย ๆ หากวัฒนธรรมแบบนี้จะเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขและบริบทหนึ่ง ๆ เสมอ เช่นการให้ปันก็เพราะมีเหลือเพื่อเกินบริโภค การช่วยเหลือแรงงานก็เพราะเป็นญาติหรือมีความจำเป็นที่จะต้องร่วมมือกันบุกเบิกหรือป้องกันภัยต่างๆ เป็นต้น แนวคิดเกี่ยวกับ “แรงเกาะเกี่ยว” ของชุมชนจึงมักถูกท้าทายจากปรากฏการณ์ของความขัดแย้งระหว่างหมู่บ้านที่มีใช้พวกเดียวกันอยู่เสมอ ในส่วนของความสัมพันธ์กับธรรมชาติด้านการใช้ทรัพยากร ก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่าชุมชนมีจิตสำนึกเชิงอนุรักษ์ที่เป็นแบบแผน หากมักจะตัดถวงเอาตามความสามารถเพราะทรัพยากรบางอย่างมีมาก ไม่ว่าจะเป็นปลาในทะเลสาบหรือพืชผลจากป่าเขาที่ชาวบ้านเห็นว่าไม่มีใครเป็นเจ้าของ วิถีวัฒนธรรมดังกล่าวได้คลี่คลายเปลี่ยนแปลงไปตามพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมที่มุ่งเข้าหารบบตลาดเข้มข้นขึ้นขึ้นตามลำดับการขยายตัวของรัฐและทุน

ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลามีความสัมพันธ์ด้านการเมืองและทางวัฒนธรรมกับศูนย์กลางสืบเนื่องมาเป็นเวลานานนับตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยาเป็นอย่างน้อย และรัฐก็ขยายอิทธิพลเข้ามาครอบงำดินแดนนี้อย่างเป็นจริงในทางปฏิบัติมากขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ด้วยเหตุนี้หมู่บ้านจึงต้องรับภาระต่อรัฐทั้งในรูปของการถูกเกณฑ์แรงงานและเสียภาษีโดยผ่าน “นาย” ในท้องถิ่นที่เข้ามาควบคุมชีวิตชาวบ้านในนามของรัฐจนยากต่อการปฏิเสธ กล่าวได้ว่าเนื้อที่ครึ่งหนึ่งในหน้าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมาของบริเวณนี้ ก็คือกระบวนการรวมชุมชนให้เป็นส่วนหนึ่งของรัฐประชาชาติอย่างเข้มข้นและประสบความสำเร็จลงไปถึงจิตสำนึกของชาวบ้าน เหตุดังนั้นจึงไม่แปลกอันใดที่จะมองเห็นได้ชัดเจนว่าชุมชนหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาไม่ได้เป็นอิสระจากอำนาจรัฐตลอดมา การต่อต้านหลบหนีในอดีตเกิดขึ้นเพราะชาวบ้านไม่อาจรับภาระที่เกินขีดความสามารถกว่าจิตสำนึกอยากเป็นอิสระแบบอนาธิปัตย์นิยม(anarchism) ในทางตรงข้าม ชาวบ้านกลับต้องเข้ามาพึ่งพิงและยอมรับมากขึ้น จนตกอยู่ภายใต้อิทธิพลอย่างสิ้นเชิงทั้งในด้านการทำมาหากิน แบบแผนการดำเนินชีวิต และรูปแบบการจิตสำนึก อันส่งผลให้ชุมชนลืมความรู้ต่าง ๆ ที่ได้สืบทอดหล่อเลี้ยงสังคมมานาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดูถูกวิถีวัฒนธรรมของคนรุ่นก่อนว่าเป็นสิ่งล้าสมัย สิ่งนี้เองที่เป็นเหตุผลอันลึกซึ้งของความอ่อนแอและการล่มสลายของชุมชนในปัจจุบัน แม้ว่าลักษณะของความเหนียวแน่นรักพวกพ้อง ซึ่งเป็นจุดแข็งของชุมชนจะยังคงสืบทอดต่อมา แต่ก็กำลังอ่อนล้าและเจือจางลงทุกที เพราะคนรุ่นหลังไม่ได้ตระหนัก เรียนรู้ ว่าจะนำสิ่งนี้มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์เป็นพลังสำหรับการดำเนินชีวิตในยุคของการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วได้อย่างไร

ภาพเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในช่วงประมาณ ๑๐๐ ปี ที่ผ่านมาจึงมีเส้นทางของตัวเองที่อาจแตกต่างกับส่วนอื่นๆของประเทศ กล่าวคือ จากการศึกษาจะมองเห็นลักษณะเฉพาะของวิธีการทำมาหากินในท้องถิ่นแห่งหนึ่ง ซึ่งดำเนินไปตามเงื่อนไขปัจจัยภายในและภายนอกเป็นแรงผลักดัน และลักษณะของการทำมาหากินนี้ก็สัมพันธ์สอดคล้องและสามารถตรวจสอบได้กับบริบทหรือกิจกรรมด้านอื่นๆของสังคมแม้ว่าจะยังไม่ชัดเจนนักก็ตาม “ความหลากหลาย” ของท้องถิ่นดังกล่าว มีความสอดคล้องกับความเป็นจริงในสังคมไทย เหตุฉะนั้นจึงเห็นว่าควรที่จะศึกษาตรวจสอบกันอย่างเข้มข้นอีกครั้งหนึ่ง เช่นเดียวกับที่ควรทำกับ “ท้องถิ่น” อื่น ๆ ด้วย เพื่อให้ได้ “ความรู้ใหม่” ที่แม่นยำเชื่อถือ องค์ความรู้ดังกล่าวนี้จะเป็นอย่างยิ่งสำหรับการวางนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่กำลังดำเนินการอยู่ทั้งของส่วนราชการและเอกชน เพราะการพัฒนาที่ดีนั้นจะต้องสัมพันธ์สอดคล้องกับพื้นฐานของสังคม ซึ่งก็คือสภาพความเป็นจริงที่ชาวบ้านได้ต่อสู้ดิ้นรนและปรับตัวมาในประวัติศาสตร์ ไม่ใช่กำหนดให้พวกเขาเดินตามอุดมการณ์ของใคร หรืออยู่ในกรอบแนวคิดทฤษฎีใด ๆ ที่อาจไม่สอดคล้องกับทุนวัฒนธรรมซึ่งแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น เพราะการพัฒนาที่ขาดความรู้และปัญญานั้นย่อมจะนำมาซึ่งความอ่อนแอแทนความเข้มแข็งของชุมชนที่ทุกฝ่ายปรารถนาให้เป็น.

เอกสารที่ใช้ในการสังเคราะห์

- บรรเทิง ศิริภูมิภักดิ์. ศึกษาการผลิตของชุมชนซึ่งเขาบรรทัดในจังหวัดพัทลุงตั้งแต่การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจนถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ.๒๕๓๙-๒๕๐๔). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- พิเชฐ แสงทอง. ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยศึกษา, มหาวิทยาลัยรามคำแหง. 2545
- วินัย สุกใส. วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ.๒๕๓๒-๒๕๐๓). วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต สาขาภาษาไทย, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- สวัสดิ์ พันธุรัตน์. ศึกษาการผลิตของชุมชนทะเลน้อยตั้งแต่ตั้งอำเภอยะลอจนถึงตั้งเขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย (พ.ศ.๒๕๔๐-๒๕๑๗). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545.
- อุทิศ สังขรัตน์. การแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยเรือเมล์ (พ.ศ.๒๕๖๕-๒๕๑๖). วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาไทยคดีศึกษา, มหาวิทยาลัยทักษิณ. 2545
- สมคิด ทองสง พิชุ แสงทอง และวิระ แสงเพชร. ประวัติศาสตร์ชุมชนในบริเวณป่าพรุควนเคร็งในเขตรอยต่อจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทะเลสาบสงขลาในกระแสความเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และกระบวนการทัศน์การพัฒนา" ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา ต.เกาะยอ อ.เมือง จ.สงขลา วันที่ 19-21 มิถุนายน 2546 (ทดลองศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหรือหมู่บ้านในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)
- สุวิทย์ มาประสงค์. โรคและการบริหารในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ.๒๕๓๒-๒๕๒๕. เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง "ทะเลสาบสงขลาในกระแสความเปลี่ยนแปลง: ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และกระบวนการทัศน์การพัฒนา" ณ สถาบันทักษิณคดีศึกษา ต.เกาะยอ อ.เมือง จ.สงขลา วันที่ 19-21 มิถุนายน 2546 (ทดลองศึกษาถึงศักยภาพในการดูแลตัวเองจากโรคภัยไข้เจ็บของชุมชนในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)

ปริณิษิต นรเกียรติน "ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา กับ มโนทัศน์เรื่องความเป็นอิสระจากอำนาจรัฐ ภาพสะท้อนจากวิถีการผลิตของชุมชนเชิงเขาบรรทัด ช่วงทศวรรษ 2440-2520" หน้า 148-163 ใน **เศรษฐกิจและความยากจน**. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการและเสนอผลงานวิจัยเรื่อง "พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า ทางเลือกกับความเป็นจริง" ณ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ จัดโดย คณะกรรมการสมานวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา และสำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ วันที่ 30-31 สิงหาคม 2546.